ПРИВАТНЕ АКЦІОНЕРНЕ ТОВАРИСТВО
«ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД «МІЖРЕГІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ»
Навчально-науковий інститут психології та соціальних наук
Кафедра психології

Будніченко Івана Вікторовича
(прізвище, ім´я, по батькові студента в називному відмінку)

Кваліфікаційна робота
на здобуття ступеня магістра

на тему**: «Психологічні особливості формування лідерських якостей у підлітковому віці»**

Група ТУкн-8-24-М1ПС(2.0здс)
Спеціальність: 053 «Психологія»
Освітня програма: «Психологія»
Рівень вищої освіти: другий (магістерський)

Кваліфікаційна робота містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів, текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ Будніченко І. В.
(підпис) **(прізвище та ініціали)**

Науковий керівник
к.п.н. Низовець О.М. _____
(посада, науковий ступінь, вчене звання) **(підпис)**
(прізвище та ініціали)

Київ 2026 р.

ПРИВАТНЕ АКЦІОНЕРНЕ ТОВАРИСТВО
«ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД «МІЖРЕГІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ»
Навчально-науковий інститут психології та соціальних наук
Кафедра психології

Рівень вищої освіти: другий (магістерський) рівень
Ступінь вищої освіти: магістр
Галузь знань: 05 СОЦІАЛЬНІ ТА ПОВЕДІНКОВІ НАУКИ
Спеціальність: 053 ПСИХОЛОГІЯ
Освітньо-професійна програма: «ПСИХОЛОГІЯ»
Освітня кваліфікація: магістр психології

Завдання
на кваліфікаційну роботу здобувача

Будніченко Івана Вікторовича
(прізвище, ім'я, по батькові)

1.Тема кваліфікаційної роботи:
Психологічні особливості формування лідерських якостей у підлітковому віці
Керівник кваліфікаційної роботи
кандидат психологічних наук
(посада, науковий ступінь, вчене звання)
Низовець Олена Миколаївна
(прізвище, ім'я, по батькові)

2. Термін подання здобувачем кваліфікаційної роботи на попередній захист 08.05.2026 року
3. Вихідні дані до кваліфікаційної роботи (рекомендовані науковим керівником та відповідним методичним забезпеченням (окремі аспекти роботи, обсяги роботи): аналіз основних теоретико-методологічних підходів до вивчення феномену лідерства та лідерських якостей і їх значення у становленні особистості в підлітковому віці; дослідження психологічних і вікових особливостей підлітків, що впливають на формування та прояв лідерських якостей; визначення ролі комунікативних, організаторських, мотиваційних та емоційно-вольових компонентів у структурі лідерських якостей підлітків; встановлення взаємозв'язку між індивідуально-психологічними особливостями, рівнем самооцінки, мотивацією досягнення та розвитком лідерського потенціалу підлітків; обґрунтування, розроблення та апробація програми розвитку лідерських якостей підлітків в освітньому середовищі та оцінка її ефективності..
4. Необхідний графічний та аналітичний матеріал за темою дослідження:
рисунки, таблиці, графіки, формули, розрахунки.

5. Календарний план виконання кваліфікаційної роботи

№ п/п	Назва етапів виконання кваліфікаційної роботи	Строки виконання		Примітки
		Планові	Фактичні	
1	2	3	4	5
	Вступ	12.01.26-22.01.26		
	Розділ 1.	23.01.26-23.02.26		
	Розділ 2.	24.02.26-24.03.26		
	Розділ 3.	25.03.26-25.04.26		
	Висновки	До 05.05.2026		

6. Дата видачі завдання 12.01.2026 р.

Здобувач (ка) _____ Будніченко І. В.
(підпис) (прізвище та ініціали)

Науковий керівник _____ Низовець О.М.
(підпис) (прізвище та ініціали)

АНОТАЦІЯ

Будніченко Іван Вікторович. «Психологічні особливості формування лідерських якостей у підлітковому віці» – Рукопис.

Кваліфікаційна робота на здобуття другого (магістерського) рівня вищої освіти Північноукраїнський інститут імені Героїв Крут ПрАТ «ВНЗ «МАУП». Чернігів, 2026.

Актуальність обраної теми зумовлена тим, що сучасне суспільство, яке перебуває в умовах динамічних соціальних змін, цифровізації та підвищених вимог до особистості, потребує активних, ініціативних і відповідальних громадян, здатних до ефективної взаємодії та прийняття рішень. Особливого значення в цих умовах набуває розвиток лідерських якостей як важливого чинника успішної соціалізації та самореалізації особистості.

У підлітковому віці відбувається інтенсивне становлення самосвідомості, формування ціннісних орієнтацій, розвиток комунікативних умінь і соціальної активності. Саме в цей період закладаються основи лідерського потенціалу, проявляється прагнення до самоствердження, визнання в колективі та виконання соціально значущих ролей. Водночас нестабільність соціального середовища, вплив інформаційного простору та дефіцит позитивних моделей поведінки можуть ускладнювати розвиток конструктивного лідерства у підлітків.

У цьому контексті особливої ваги набуває проблема цілеспрямованого формування лідерських якостей у підлітковому віці засобами освітнього середовища. Розвиток лідерського потенціалу сприяє не лише підвищенню рівня соціальної активності підлітків, але й формує їхню здатність до відповідальної поведінки, ефективної комунікації, співпраці та саморегуляції.

Мета роботи – полягає у теоретичному обґрунтуванні та емпіричному дослідженні психологічних особливостей формування лідерських якостей у підлітків, а також у розробленні й апробації програми їх розвитку в освітньому середовищі.

Методи дослідження: для досягнення поставленої мети було використано комплекс взаємопов'язаних методів: теоретичні методи: аналіз, синтез, узагальнення та систематизація наукових джерел з проблеми дослідження; емпіричні методи: спостереження, анкетування, тестування, соціометрія; психодіагностичні методики: експериментальні методи: формувальний експеримент із впровадженням тренінгової програми; методи обробки даних: кількісний і якісний аналіз результатів, використання t-критерію Стьюдента.

Ключові слова: *Лідерство, лідерські якості, підлітковий вік, соціалізація, комунікативні здібності, організаторські вміння, мотивація досягнення, самооцінка, тренінгова програма, розвиток особистості.*

ANNOTATION

Budnichenko Ivan Viktorovych. "Psychological Features of the Formation of Leadership Qualities in Adolescence" – Manuscript.

Qualification thesis for obtaining the second (Master's) level of higher education. North Ukrainian Institute named after Heroes of Kruty, PJSC "Higher Educational Institution "MAUP". Chernihiv, 2026.

The relevance of the chosen research topic is determined by the fact that modern society, which is functioning under conditions of dynamic social changes, digitalization, and increasing demands on the individual, requires active, initiative, and responsible citizens capable of effective interaction and decision-making. Under such conditions, the development of leadership qualities becomes an important factor in successful socialization and personal self-realization.

During adolescence, there is an intensive development of self-awareness, formation of value orientations, and enhancement of communicative skills and social activity. It is at this stage that the foundations of leadership potential are formed, along with the desire for self-assertion, recognition within a peer group, and the performance of socially significant roles. At the same time, instability of the social environment, the influence of the information space, and the lack of positive behavioral models may complicate the development of constructive leadership in adolescents.

In this context, the problem of purposeful formation of leadership qualities in adolescence through the means of the educational environment becomes particularly significant. The development of leadership potential contributes not only to increasing the level of social activity of adolescents but also to the formation of their ability to act responsibly, communicate effectively, cooperate, and regulate their behavior.

The purpose of the study is to theoretically substantiate and empirically investigate the psychological features of the formation of leadership qualities in adolescents, as well as to develop and test a program for their development in the educational environment.

Research methods: to achieve the set objective, a комплекс of interrelated methods was used, including theoretical methods (analysis, synthesis, generalization, and systematization of scientific sources on the research problem); empirical methods (observation, questionnaires, testing, sociometry); psychodiagnostic techniques; experimental methods (a formative experiment with the implementation of a training program); and data processing methods (quantitative and qualitative analysis of results, application of Student's t-test).

Keywords: leadership, leadership qualities, adolescence, socialization, communicative skills, organizational abilities, achievement motivation, self-esteem, training program, personality development.

ЗМІСТ

ВСТУП ……7

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ ЛІДЕРСЬКИХ ЯКОСТЕЙ У ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ ..10

1.1 Теоретичний аналіз понять «лідерство» та «лідерські якості» у психологічній науці ……..10

1.2 Психологічні особливості та вікові закономірності становлення лідерських якостей у підлітковому віці ……...19

1.3 Сучасні психолого-педагогічні підходи до розвитку лідерського потенціалу підлітків в освітньому середовищі ……...23

Висновки до першого розділу ……..29

РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ РІВНЯ СФОРМОВАНОСТІ ЛІДЕРСЬКИХ ЯКОСТЕЙ У ПІДЛІТКІВ ……31

2.1 Організація та процедура емпіричного дослідження лідерських якостей у підлітків ……31

2.2 Обґрунтування вибору психодіагностичних методик дослідження ..35

2.3 Аналіз та інтерпретація результатів дослідження рівня розвитку лідерських якостей підлітків ……42

Висновки до другого розділу ……...52

РОЗДІЛ 3. ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНА ПРОГРАМА РОЗВИТКУ ЛІДЕРСЬКИХ ЯКОСТЕЙ У ПІДЛІТКІВ ……...54

3.1 Теоретичне обґрунтування тренінгової програми розвитку лідерських якостей підлітків (мета, завдання, структура, етапи) ……54

3.2 Зміст, методи та форми реалізації програми розвитку лідерських якостей ……...60

3.3 Оцінка ефективності програми за результатами формувального експерименту ……65

Висновки до третього розділу ……..73

ВИСНОВКИ ……75

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ……77

ВСТУП

Актуальність дослідження. У сучасному суспільстві зростає потреба в особистостях, які вирізняються ініціативністю, самостійністю, відповідальністю та здатністю ефективно взаємодіяти з іншими. Важливою характеристикою такої особистості є сформовані лідерські якості, що забезпечують успішну соціалізацію, активну життєву позицію та здатність впливати на соціальні процеси. Особливо значущим є розвиток лідерських якостей у підлітковому віці, оскільки саме в цей період відбувається інтенсивне становлення самосвідомості, формуються ціннісні орієнтації, життєві установки та соціальні ролі.

Актуальність проблеми посилюється в умовах сучасних суспільних трансформацій, що характеризуються динамічними соціальними змінами, цифровізацією, зростанням інформаційного навантаження та трансформацією форм міжособистісної комунікації. Такі умови висувають нові вимоги до розвитку лідерського потенціалу молоді.

Наукове осмислення феномену лідерства та процесу формування лідерських якостей здійснюється у межах численних досліджень українських і зарубіжних учених, зокрема І. Беха, Т. Бендас, С. Голубєва, Н. Кононец, В. Лугової, Г. Матвійчук, О. та С. Нестуль, К. Садохіної, а також Б. Басса, Е. Богарда, Р. Стогділла, Р. Манна, К. Левіна, Д. Гоулмана, Дж. Бернса, Р. Грінліфа.

У їхніх працях лідерство розглядається як багатовимірний феномен, що поєднує особистісні, соціально-комунікативні, емоційно-вольові та діяльнісні компоненти. Дослідники акцентують увагу на розвитку соціальної активності, саморегуляції, комунікативної компетентності як основи лідерського потенціалу.

Водночас недостатньо дослідженими залишаються питання впливу сучасних соціокультурних умов та інноваційних психолого-педагогічних технологій на процес формування лідерських якостей саме у підлітковому віці, що зумовлює необхідність подальших наукових розвідок у цьому напрямі.

Мета дослідження полягає у теоретичному обґрунтуванні та емпіричному вивченні психологічних особливостей формування лідерських якостей у підлітків, а також у розробці та апробації програми їх розвитку в умовах сучасного освітнього середовища.

Об'єкт дослідження – процес формування лідерських якостей у підлітковому віці.

Предмет дослідження – психологічні умови та психолого-педагогічні засоби формування лідерських якостей підлітків у сучасних соціокультурних умовах.

Завдання дослідження:

1. Здійснити теоретичний аналіз понять «лідерство» та «лідерські якості» у психологічній науці.
2. Визначити психологічні та вікові особливості становлення лідерських якостей у підлітковому віці.
3. Проаналізувати сучасні психолого-педагогічні підходи до розвитку лідерського потенціалу підлітків в освітньому середовищі.
4. Провести емпіричне дослідження рівня сформованості лідерських якостей у підлітків.
5. Розробити, апробувати програму розвитку лідерських якостей підлітків та здійснити оцінку її ефективності.

Методи дослідження. Для досягнення поставленої мети було використано комплекс взаємодоповнюючих методів. До теоретичних методів належали аналіз, синтез, узагальнення та систематизація наукових джерел із проблематики формування лідерських якостей. Емпіричний блок дослідження включав спостереження, анкетування, тестування та соціометричне опитування. З метою діагностики рівня розвитку лідерського потенціалу застосовано відповідні психодіагностичні методики, зокрема методику визначення лідерських здібностей (Л. Уманський); тест оцінки лідерського потенціалу (в адаптації Є. Жарікова, Є. Крушельницького); методика "Самооцінка лідерських якостей" — для визначення того, як сам підліток

оцінює власні лідерські здібності; тест “Мотивація досягнення успіху” Т. Елерса — для дослідження прагнення до успіху, ініціативності та готовності брати відповідальність..

У межах дослідження також було реалізовано формувальний експеримент, спрямований на перевірку ефективності розробленої тренінгової програми. Обробка отриманих результатів здійснювалася за допомогою кількісного та якісного аналізу, а також методів математичної статистики, зокрема із застосуванням t-критерію Стьюдента.

Експериментальна база дослідження. Емпіричне дослідження проводилося на базі Інклюзивно-ресурсного центру Конотопської міської ради та Конотопський ліцей №1. У дослідженні взяли участь учні 7–8 класів у кількості 32 осіб, серед яких 18 дівчат та 14 хлопців.

Теоретичне значення дослідження. Теоретична цінність роботи полягає в узагальненні та впорядкуванні сучасних наукових підходів до розуміння феномену лідерства. У дослідженні поглиблено уявлення про зміст і структуру лідерських якостей у підлітковому віці, уточнено психологічні чинники їх формування, а також систематизовано сучасні підходи до розвитку лідерського потенціалу в умовах освітнього середовища. Отримані результати сприяють розширенню наукових знань щодо особистісного розвитку підлітків і можуть бути використані як теоретична основа для подальших досліджень у галузі психології лідерства.

Практичне значення дослідження. У ході роботи було розроблено та впроваджено тренінгову програму розвитку лідерських якостей підлітків «Я – лідер», яка спрямована на формування комунікативних, організаторських та рефлексивних умінь. Практичні матеріали дослідження можуть бути використані у діяльності практичних психологів, педагогів-організаторів та класних керівників з метою розвитку особистісного потенціалу учнів та формування активної громадянської позиції.

Структура роботи. Кваліфікаційна робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків та списку використаних джерел.

РОЗДІЛ 1
ТЕОРЕТИКО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ ЛІДЕРСЬКИХ ЯКОСТЕЙ У ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ

1.1 Теоретичний аналіз понять «лідерство» та «лідерські якості» у психологічній науці

Проблема лідерства посідає важливе місце у соціальній та віковій психології, оскільки безпосередньо пов’язана з розвитком особистості, особливостями міжособистісної взаємодії та організацією спільної діяльності. Починаючи від філософських уявлень про роль «сильного правителя» і до сучасних психологічних концепцій, лідерство розглядається як складне явище, що поєднує індивідуальні характеристики особистості та групові процеси.

У психології лідерство здебільшого трактується як процес взаємодії у групі, що має багатовимірний характер. Воно охоплює поведінкові прояви, систему міжособистісних відносин, мотиваційно-ціннісні аспекти та механізми впливу. У найбільш узагальненому вигляді лідерство визначається як процес впливу однієї особи на інших з метою досягнення спільних цілей [63]. При цьому воно розглядається не лише як набір індивідуальних рис, а як динамічний процес соціальної взаємодії.

Поняття «лідерські якості», на думку Голлоба Р., у психологічній науці визначається як сукупність індивідуально-психологічних характеристик, які забезпечують ефективність впливу особистості на інших, її здатність організовувати діяльність, мотивувати, надихати, брати відповідальність та досягати спільних результатів [8]. До таких якостей належать організаторські здібності, розвинені комунікативні навички, емоційна врівноваженість, самоконтроль, рішучість, емпатійність, рефлексивність і здатність до стратегічного мислення. Таким чином, лідерські якості можна розглядати як поєднання стійких і ситуативних рис, умінь і навичок, що забезпечують здатність до соціального впливу.

У сучасній психологічній науці виокремлюють кілька основних підходів до розуміння феномену лідерства.

1. Традиційно-особистісний (рисовий) підхід. Цей підхід орієнтований на вивчення стійких індивідуальних характеристик особистості, які визначають її поведінку. Основна увага приділяється таким аспектам, як характер, темперамент, мотивація, здібності та інтереси. У межах цієї концепції вважається, що лідерство зумовлюється наявністю певного набору рис, зокрема впевненості, енергійності, чесності, ініціативності та інтелектуального потенціалу. Представники цього напряму (E. Bogardus, R. Stogdill, R. Mann) вважали, що саме ці характеристики визначають здатність особи бути лідером. Водночас подальші дослідження довели, що жодна окрема риса не може універсально забезпечити лідерський успіх у всіх ситуаціях, що обумовило критику цього підходу та розвиток нових концепцій [60].

2. Поведінковий (стилістичний) підхід. На відміну від рисових теорій, цей підхід акцентує увагу на поведінці лідера. Лідерство розглядається як сукупність певних моделей дій, які можна спостерігати та аналізувати. У дослідженнях К. Левіна, Р. Ліпітта та Р. Уайта було виокремлено три основні стилі лідерства: авторитарний, демократичний і ліберальний. Встановлено, що демократичний стиль є найбільш сприятливим для розвитку групи, оскільки стимулює активність, ініціативність і відповідальність її членів. У межах цього підходу підкреслюється можливість розвитку лідерських умінь шляхом навчання та практичного досвіду, а також необхідність адаптації стилю поведінки до конкретних умов діяльності [69].

3. Ситуаційний підхід. Представники цього напряму (F. Fiedler, P. Hersey, K. Blanchard) наголошують на залежності ефективності лідерства від умов діяльності, особливостей групи та контексту. У центрі уваги знаходиться відповідність стилю керівництва конкретній ситуації. Лідер повинен бути гнучким і здатним змінювати свою поведінку залежно від рівня розвитку та мотивації членів групи. Такий підхід передбачає орієнтацію як на завдання,

так і на міжособистісні відносини, а також сприяє розвитку потенціалу учасників взаємодії [65].

4. Трансформаційний і транзакційний підходи. У працях Дж. Бернса та Б. Басса лідерство розглядається у двох основних формах: транзакційній і трансформаційній. Транзакційне лідерство ґрунтується на системі винагород і санкцій, тоді як трансформаційне спрямоване на натхнення, розвиток і формування спільних цінностей. Трансформаційний лідер стимулює інтелектуальний розвиток, підтримує індивідуальні потреби членів групи та сприяє їх особистісному зростанню. Такий підхід є особливо ефективним у роботі з підлітками, оскільки орієнтований на внутрішню мотивацію та розвиток особистості [57, 63].

5. Емоційно-компетентнісний підхід. Згідно з підходом Д. Гоулмана, ефективність лідерства значною мірою залежить від рівня розвитку емоційного інтелекту. Він включає такі компоненти, як самосвідомість, саморегуляція, мотивація, емпатія та соціальні навички. Розвинений емоційний інтелект сприяє конструктивній взаємодії, формуванню довіри та ефективному управлінню емоційними процесами в групі. Особливо важливим цей підхід є у підлітковому віці, коли відбувається активне становлення емоційної сфери особистості [10].

6. Етичне (servant) лідерство. Концепція, запропонована Р. Грінліфом, акцентує увагу на служінні іншим як основі лідерської діяльності. Лідер у цьому випадку виступає не стільки керівником, скільки людиною, яка сприяє розвитку інших, підтримує їх та створює умови для спільного зростання. Основними принципами є відповідальність, справедливість, повага, емпатія та орієнтація на потреби групи. Такий підхід тісно пов’язаний із гуманістичними ідеями виховання [66].

7. Системно-діяльнісний підхід. У межах цього підходу лідерство розглядається як результат взаємодії трьох складових: особистості лідера, членів групи та конкретної ситуації. Воно трактується як динамічний процес, що реалізується у спільній діяльності та залежить від контексту. Ефективність

лідерства визначається здатністю особистості враховувати умови середовища, особливості групи та характер завдань.

У межах зазначеного підходу підкреслюється, що універсального, однаково ефективного стилю лідерства не існує, оскільки його результативність визначається здатністю лідера адаптувати власну поведінку до специфіки групи та конкретних умов діяльності. Зокрема, Дж. Адейр акцентує увагу на необхідності гармонійного поєднання трьох ключових елементів: досягнення цілей, функціонування групи та задоволення потреб окремої особистості [56].

Узагальнення зарубіжних теоретичних підходів дає змогу сформувати цілісне уявлення про лідерство як багатовимірний процес, що зумовлюється одночасною дією індивідуально-психологічних характеристик, поведінкових стратегій та умов освітньої чи організаційної діяльності. У контексті роботи з підлітками особливої значущості набувають трансформаційний підхід, орієнтований на формування внутрішньої мотивації та ціннісних орієнтацій, а також концепція емоційного інтелекту, яка забезпечує розвиток навичок саморегуляції та емпатійної взаємодії.

У вітчизняній психологічній та педагогічній традиції дослідження лідерства має виражене гуманістичне спрямування. Так, ще В. Сухомлинський підкреслював, що лідер у дитячому колективі повинен виступати насамперед моральним орієнтиром і прикладом для наслідування, а не лише організатором діяльності. У його розумінні лідерство пов’язане з внутрішньою зрілістю особистості, відповідальністю, гуманністю та здатністю піклуватися про інших.

В українській психології інтерес до проблеми лідерства значно зріс у зв’язку з необхідністю формування соціально активної та відповідальної особистості в умовах суспільних змін і модернізації освіти. Вагомий внесок у розроблення цієї проблематики зробили Т. Бендас, І. Бех, С. Голубєв, Н. Кононец, С. Нестуля, К. Садохіна, Г. Матвійчук, В. Лугова, О. Нестуля, у

працях яких поєднуються психологічні, педагогічні та соціокультурні підходи до осмислення феномену лідерства.

І. Бех обґрунтовує особистісно орієнтований підхід до виховання, відповідно до якого розвиток лідерських якостей пов'язаний із формуванням самосвідомості, моральної саморегуляції, здатності до рефлексії та самопізнання. Учений наголошує, що лідерські якості не можуть бути сформовані шляхом зовнішнього впливу, а виникають у процесі усвідомлення власних цінностей і прийняття відповідальності за власні дії.

Н. Кононец досліджує проблему педагогічного лідерства та розвитку лідерського потенціалу майбутніх фахівців у галузі освіти. Вона розглядає лідерство як інтегральну особистісно-професійну характеристику, що проявляється у здатності мотивувати інших, організовувати спільну діяльність і сприяти розкриттю їхнього потенціалу. Дослідниця підкреслює, що сучасне освітнє середовище має виступати простором розвитку лідерства, де педагог виконує роль наставника, фасилітатора та мотиватора, а формування лідерських якостей відбувається у процесі взаємодії та співпраці [14].

У структурі лідерських якостей Н. Кононец виокремлює такі компоненти:

- ціннісно-мотиваційний (орієнтація на відповідальність, гуманістичні цінності, прагнення до позитивних змін);
- емоційно-вольовий (ініціативність, наполегливість, здатність до самоконтролю);
- комунікативний (уміння ефективно взаємодіяти, переконувати, слухати);
- організаційний (здатність планувати діяльність, координувати дії, приймати рішення).

Таким чином, концепція дослідниці поєднує гуманістичний і компетентнісний підходи, розглядаючи лідерство як здатність особистості ефективно діяти в соціальному середовищі з урахуванням етичних норм і цінностей.

О. Нестуля та С. Нестуля у своїх наукових працях аналізують проблеми соціального та професійного лідерства, формування управлінської культури та ціннісних засад лідерської поведінки. Вони трактують лідерство як складний соціально-психологічний феномен, що включає три взаємопов'язані складові:

- ціннісно-мотиваційну (орієнтація на суспільне благо);
- когнітивно-рефлексивну (усвідомлення власних можливостей і меж впливу);
- поведінкову (здатність до організації діяльності, комунікації та прийняття рішень).

На думку дослідників, справжнє лідерство базується не на домінуванні чи владі, а на відповідальності, моральних цінностях і громадянській зрілості. Вони вводять поняття «етичного лідерства», яке ґрунтується на довірі, партнерстві та гуманістичних принципах взаємодії [14].

Особливу роль у розвитку лідерських якостей молоді автори відводять освітньому середовищу, підкреслюючи необхідність створення умов для самореалізації, прояву ініціативності та розвитку співпраці. У цілому їхній підхід можна визначити як ціннісно-гуманістичний, що орієнтується на формування внутрішньої мотивації до суспільно значущої діяльності та розвитку соціальної відповідальності.

Т. Бендас, доктор психологічних наук, є однією з провідних дослідниць проблеми лідерства у пострадянському науковому просторі. У своїй праці «Психологія лідерства» вона розглядає лідерство як соціально-психологічний процес впливу, що забезпечує організацію спільної діяльності та задоволення потреб групи [2].

Т. Бендас виокремлює два основні напрями дослідження лідерства: особистісний, який зосереджується на аналізі індивідуально-психологічних характеристик лідера, та ситуаційно-рольовий, що передбачає вивчення взаємодії між лідером, групою і конкретними умовами діяльності.

Дослідниця пропонує інтегративну модель лідерства, у межах якої виділяються такі групи якостей:

- когнітивні (інтелектуальні здібності, креативність, стратегічне мислення);
- емоційно-вольові (здатність до самоконтролю, стійкість до стресу, рішучість);
- соціальні (емпатійність, толерантність, відповідальність).

Наукові праці Т. Бендас мають важливе методологічне значення, оскільки поєднують положення західних теорій лідерства (Bass, Lewin, Burns) із практичними аспектами їх застосування у вітчизняній освітній та управлінській практиці.

В. Лугова розглядає лідерство як психолого-педагогічний феномен, що формується в умовах освітнього середовища. У її дослідженнях лідерські якості трактуються як результат цілеспрямованого педагогічного впливу, який сприяє формуванню активної громадянської позиції, розвитку комунікативних і організаторських здібностей підлітків [58].

Дослідниця акцентує увагу на значенні таких форм роботи, як шкільне самоврядування, проєктна діяльність і тренінгові програми, які виступають ефективними засобами розвитку лідерських якостей. На її думку, визначальним чинником є створення сприятливого соціально-психологічного середовища, у якому підлітки відчувають підтримку, довіру та можливість проявляти ініціативу. Таким чином, підхід В. Лугової можна охарактеризувати як соціально-орієнтований, спрямований на практичне формування лідерства в освітньому процесі.

С. Голубєв інтерпретує лідерство як один із механізмів самореалізації особистості. Він підкреслює, що лідерські якості не є виключно вродженими, а формуються у процесі соціалізації, міжособистісної взаємодії та навчальної діяльності.

Науковець зазначає, що розвиток лідерських якостей тісно пов’язаний із формуванням самосвідомості, адекватної самооцінки, емоційного інтелекту, а також здатності брати на себе відповідальність і впливати на інших конструктивними, ненасильницькими способами. У своїх працях С. Голубєв

наголошує на морально-гуманістичному аспекті лідерства, підкреслюючи, що справжній лідер не лише керує, а й об’єднує, надихає та діє відповідно до загальнолюдських цінностей [28].

К. Садохіна та Г. Матвійчук розглядають лідерські якості підлітків як цілісну, динамічну систему, що включає комунікативні, організаторські, мотиваційні та рефлексивні компоненти. Дослідниці доводять, що найбільш ефективно ці якості формуються у процесі колективної діяльності, участі в органах самоврядування, реалізації соціальних проєктів і проходження тренінгових програм [38].

Узагальнення підходів до трактування понять «лідерство» та «лідерські якості», представлених у працях сучасних українських учених, систематизовано в таблиці 1.1.

Таблиця 1.1 – Концептуальні орієнтири дослідження лідерства у працях українських науковців

Дослідник	Науковий акцент у розумінні лідерства	Ключові характеристики особистості лідера	Освітньо-психологічні механізми розвитку	Загальна концептуальна орієнтація
І. Бех	Лідерство як показник духовної зрілості та морального впливу	Гуманістичні цінності, відповідальність, внутрішня мотивація, саморегуляція	Формування самосвідомості, моральне виховання, особистісний розвиток	Особистісно-ціннісна гуманістична парадигма
Н. Кононец	Лідерство як інтеграція особистісного та професійного розвитку	Мотивація до впливу, комунікативність, організаторські здібності, емоційна стійкість	Спільна діяльність, педагогічна взаємодія, розвиток у колективі	Компетентнісно-орієнтований гуманістичний підхід
О. Нестуля, С. Нестуля	Лідерство як відповідальна соціальна позиція особистості	Орієнтація на суспільні цінності, рефлексія, соціальна активність, здатність до впливу	Підтримка ініціативності, розвиток громадянської позиції, гуманістичне середовище	Етико-гуманістична концепція лідерства

Дослідник	Науковий акцент у розумінні лідерства	Ключові характеристики особистості лідера	Освітньо-психологічні механізми розвитку	Загальна концептуальна орієнтація
Т. Бендас	Лідерство як процес групового впливу та організації діяльності	Інтелектуальна гнучкість, емоційна врівноваженість, соціальна компетентність	Тренінги, групова взаємодія, розвиток комунікації	Інтегративний соціально-психологічний підхід
В. Лугова	Лідерство як результат виховного впливу освітнього середовища	Ініціативність, активність, комунікативність, організаторські вміння	Самоврядування, проєктна діяльність, участь у соціальних практиках	Соціально-педагогічна модель розвитку
С. Голубєв	Лідерство як спосіб самореалізації особистості	Самосвідомість, емпатія, рефлексивність, моральна спрямованість	Рефлексивне навчання, розвиток емоційного інтелекту	Особистісно-рефлексивний підхід
К. Садохіна	Лідерство як здатність до ефективної соціальної взаємодії	Комунікабельність, толерантність, емоційна стабільність, ініціативність	Інтерактивні методи, тренінги, рольові практики	Практико-комунікативний підхід
Г. Матвійчук	Лідерство як інтегрована система особистісних якостей	Саморозвиток, відповідальність, комунікативна компетентність, рефлексія	Колективна діяльність, наставництво, створення ситуацій успіху	Діяльнісно-компетентнісний підхід

Аналіз наукових підходів дає підстави стверджувати, що всі розглянуті дослідники інтерпретують лідерство як складний багатовимірний феномен, що поєднує особистісні та соціальні аспекти. У центрі цього явища перебувають такі характеристики, як моральна зрілість, орієнтація на гуманістичні цінності та здатність до ефективної взаємодії з іншими.

Водночас у працях І. Беха, О. та С. Нестуль, а також С. Голубєва провідна увага приділяється морально-етичним засадам лідерства, зокрема питанням ціннісної орієнтації, відповідальності та духовного розвитку особистості. Натомість дослідження Н. Кононец, В. Лугової, К. Садохіної та Г. Матвійчук акцентують увагу на практичних аспектах формування

лідерських якостей у процесі активної соціальної взаємодії та освітньої діяльності.

Особливе місце серед наукових підходів займає концепція Т. Бендас, яка поєднує положення західних теорій лідерства з особливостями їх застосування у вітчизняному науковому та освітньому просторі, забезпечуючи методологічну основу для сучасних психологічних досліджень.

Таким чином, у сучасній українській науковій традиції лідерство розглядається не як прояв домінування, а як форма соціальної взаємодії, що ґрунтується на співпраці, відповідальності, саморозвитку та орієнтації на благо інших. Особливої актуальності таке розуміння набуває у контексті підліткового віку, де формування лідерських якостей пов’язане не лише з розвитком ефективної поведінки, а й із становленням морально-рефлексивної здатності діяти в інтересах колективу. У цьому контексті підкреслюється значущість освітнього середовища як простору, що виконує важливу виховну функцію у розвитку лідерського потенціалу молоді.

1.2 Психологічні особливості та вікові закономірності становлення лідерських якостей у підлітковому віці

Підлітковий вік вважається одним із найбільш складних і водночас визначальних етапів психічного розвитку особистості, оскільки саме в цей період закладаються основи самосвідомості, формуються морально-ціннісні орієнтації, соціальна відповідальність та здатність до самореалізації. У цей час виникають важливі передумови для розвитку лідерських якостей, зокрема прагнення до самоствердження, потреба у визнанні з боку оточення та пошук власної ідентичності у системі соціальних взаємин.

Згідно з концепціями Л. Виготського та О. Леонтьєва, підлітковий період є особливо сприятливим для розвитку соціальної активності та становлення внутрішньої позиції особистості. Він характеризується інтенсивним розвитком самосвідомості, зростанням значущості спілкування з

однолітками та орієнтацією на групові норми і цінності. Підлітки прагнуть не лише бути частиною колективу, а й посідати в ньому значущу позицію, впливати на інших і організовувати спільну діяльність, що створює природні умови для формування лідерських якостей.

Дослідження О. Бондарчук та І. Пустовалова свідчать, що спрямованість підлітків на лідерство залежить від освітнього середовища. Зокрема, у закладах підвищеного типу (гімназіях, ліцеях) лідерські прояви частіше мають інтелектуально-організаційний характер, тоді як у загальноосвітніх школах вони нерідко пов’язані зі статусним самоствердженням серед однолітків. При цьому лідерство в підлітковому віці часто має ситуативний характер і формується в процесі групової взаємодії, а не як усталена особистісна риса. Це підкреслює важливість створення педагогічних умов, які сприятимуть переходу від ситуативних проявів до стійкої лідерської позиції [5].

О. Голубєва акцентує увагу на тому, що в сучасних соціальних умовах, зокрема в контексті суспільних викликів, значення розвитку лідерських якостей підлітків значно зростає. Вона зазначає, що позашкільна освіта виступає ефективним ресурсом формування соціальної активності, громадянської відповідальності та емоційної стійкості. Участь у гуртках, волонтерських проєктах і творчих ініціативах сприяє підвищенню самооцінки, розвитку комунікативних умінь і готовності брати на себе відповідальність, що є важливими складовими лідерства [9].

Суттєву роль у формуванні лідерських якостей відіграє мотиваційна сфера особистості. В. Завірюха доводить, що саме мотивація досягнення виступає ключовим чинником розвитку лідерської поведінки у підлітків. Особи з високим рівнем цієї мотивації демонструють більшу активність, наполегливість, прагнення до самореалізації та лідерства в групі. Натомість недостатній рівень мотивації може зумовлювати пасивність і уникнення відповідальності. Таким чином, мотиваційний компонент виступає системоутворювальним у структурі лідерських якостей [17].

О. Копильчак розглядає лідерство як результат особистісного розвитку старших підлітків. Вона підкреслює, що саме в цей період активно розвиваються рефлексивні здібності, формується усвідомлене прагнення впливати на групу, а також удосконалюються навички самоорганізації та емоційної регуляції. Особливу роль у цьому процесі відіграє розвиток емоційного інтелекту, який забезпечує ефективну взаємодію та соціальну адаптацію [23].

За результатами досліджень Н. Кошелевої, формування лідерських якостей у підлітків відбувається на основі поєднання особистісного досвіду та соціальної взаємодії. Вона виокремлює три послідовні етапи цього процесу: наслідування, самоутвердження та ціннісно-смислове самовизначення. Важливим чинником закріплення лідерської поведінки виступає позитивне підкріплення з боку значущого оточення — як однолітків, так і педагогів [24].

У працях О. Кошіль та Т. Спіріної підкреслюється значення соціального та професійного середовища для розвитку лідерських якостей. Незважаючи на те, що їх дослідження стосуються студентської молоді, отримані висновки є актуальними і для старших підлітків. Авторки доводять, що найбільш ефективне формування лідерства відбувається в умовах співпраці, коли особистість залучена до спільної діяльності, проєктів, волонтерства та інших форм соціальної активності [25].

К. Садохіна розглядає розвиток лідерських якостей як результат цілеспрямованого педагогічного впливу, що передбачає створення сприятливого середовища для співпраці, самовираження та взаємоповаги. Вона наголошує на важливості атмосфери довіри та підтримки, яка стимулює ініціативність і підвищує рівень соціальної активності підлітків [38].

Н. Сушик підкреслює необхідність інтеграції формального та неформального освітнього середовища у процесі розвитку лідерських якостей. На її думку, ефективне формування лідерства можливе за умови поєднання навчальної, виховної та соціальної діяльності, що забезпечує гармонійний розвиток активної особистості [44].

Г. Тітова зазначає, що у підлітків середнього шкільного віку формуються початкові прояви лідерства, які пов’язані передусім із прагненням до самоствердження в колективі. Вона підкреслює важливу роль педагога як організатора і фасилітатора цього процесу, наголошуючи, що лідерство слід розглядати не як боротьбу за домінування, а як прояв відповідальності, емпатії та готовності до співпраці [48].

Отже, узагальнення результатів сучасних українських наукових досліджень дає змогу виокремити основні вікові особливості формування лідерських якостей у підлітковому віці.

Передусім слід зазначити, що підлітковий період є сензитивним етапом розвитку особистості, оскільки саме в цей час інтенсивно формуються самосвідомість, ініціативність і соціальна активність, що створює сприятливі передумови для становлення лідерства.

Характерною рисою лідерства у підлітків є його соціально-комунікативна спрямованість. Воно реалізується переважно у взаємодії з ровесниками, що зумовлює необхідність розвитку комунікативних умінь, навичок міжособистісної взаємодії та емоційного інтелекту.

Важливу роль відіграє мотиваційно-ціннісний компонент, оскільки у підлітковому віці домінують прагнення до самоствердження, визнання в групі та досягнення успіху. Саме ці чинники виступають основними внутрішніми детермінантами лідерської активності.

Суттєвим є також вплив соціального середовища. Освітні та позашкільні умови розвитку значною мірою визначають можливості формування лідерських якостей, зокрема через створення ситуацій успіху, підтримку ініціативності та формування атмосфери довіри.

Не менш важливими є індивідуально-психологічні особливості підлітків. Такі чинники, як тип темпераменту, рівень самооцінки та досвід соціальної взаємодії, впливають на специфіку прояву лідерства та його індивідуальні форми.

Таким чином, процес формування лідерських якостей у підлітковому віці має комплексний характер і охоплює взаємодію мотиваційно-ціннісної, когнітивної, емоційно-вольової та соціально-комунікативної сфер особистості. Його результативність значною мірою зумовлюється особливостями виховного середовища, стилем педагогічної взаємодії та наявністю можливостей для самореалізації підлітків у соціально значущій діяльності.

1.3 Сучасні психолого-педагогічні підходи до розвитку лідерського потенціалу підлітків в освітньому середовищі

Сучасний етап розвитку освітньої системи характеризується глибокими трансформаційними процесами, спрямованими на формування компетентної, ініціативної, творчої та соціально відповідальної особистості. У цьому контексті особливої актуальності набуває розвиток лідерського потенціалу як інтегрованої сукупності індивідуально-психологічних, мотиваційних і соціальних характеристик, що визначають готовність особистості проявляти ініціативу, впливати на оточення та сприяти позитивним змінам у соціальному середовищі.

Освіта XXI століття орієнтується не лише на засвоєння знань, а й на формування ключових компетентностей, серед яких важливе місце займає лідерська компетентність. У сучасному глобалізованому світі освіта розглядається як простір становлення активного суб’єкта соціальної взаємодії, здатного до самостійного прийняття рішень, відповідальності та конструктивної комунікації.

Відповідно до сучасних психолого-педагогічних підходів, лідерський потенціал визначається як комплексна характеристика особистості, що об’єднує когнітивні, емоційно-вольові, мотиваційно-ціннісні та соціально-комунікативні компоненти. Саме їх інтеграція забезпечує здатність до ефективної взаємодії, ініціативної діяльності та соціально відповідальної

поведінки. Українські дослідники (Т. Ординович, О. Романовський, О. Тихомирова) підкреслюють, що розвиток лідерського потенціалу має не лише індивідуально-психологічний, але й соціокультурний характер, оскільки освітнє середовище виступає важливим чинником формування громадянської активності, комунікативних умінь та моральної зрілості особистості [34, 37].

Розвиток лідерського потенціалу здійснюється у процесі соціалізації, навчання та виховання, а також через залучення підлітків до активної суспільно корисної та творчої діяльності. Проблема формування лідерських якостей має міждисциплінарний характер і досліджується у межах психології, педагогіки, соціології та освітнього менеджменту. Ефективність цього процесу значною мірою залежить від поєднання різних форм освіти — формальної, неформальної та інформальної.

У сучасній науковій думці розвиток лідерського потенціалу розглядається крізь призму різних теоретичних підходів, що відображають складність і багатовимірність цього явища. Серед них можна виокремити такі:

- компетентнісний підхід, що передбачає формування лідерства як ключової життєвої компетентності;
- особистісно-орієнтований підхід, спрямований на розвиток внутрішнього потенціалу особистості;
- діяльнісний підхід, який акцентує на формуванні лідерських якостей у процесі практичної діяльності;
- соціально-комунікативний підхід, що передбачає розвиток умінь взаємодії, співпраці та емпатії;
- інноваційно-педагогічний підхід, пов’язаний із використанням сучасних освітніх технологій;
- інтегративний підхід, який об’єднує різні освітні впливи для комплексного розвитку особистості.

Зазначені підходи не існують ізольовано, а взаємодіють між собою, доповнюючи один одного та забезпечуючи цілісний розвиток лідерського потенціалу підлітків.

Компетентнісний підхід. У межах компетентнісного підходу лідерство розглядається як одна з ключових компетентностей особистості, необхідна для успішної самореалізації в сучасному суспільстві. За О. Романовським, формування лідерства передбачає інтеграцію знань, умінь і цінностей, що забезпечують ефективну соціальну взаємодію [36].

Цей підхід передбачає розвиток:

- критичного мислення та здатності до рефлексії;
- навичок саморегуляції, самопрезентації та комунікації;
- відповідальності та здатності приймати обґрунтовані рішення.

Лідерство у цьому контексті розглядається не як вроджена риса, а як набута здатність, що формується у процесі діяльності та взаємодії. Відповідно, освітній процес має включати практичні форми роботи: групові завдання, проєктну діяльність, ситуації вибору та відповідальності.

Особистісно-орієнтований підхід. Цей підхід базується на гуманістичних засадах і передбачає визнання унікальності кожної особистості та створення умов для її саморозвитку. У працях І. Беха, К. Садохіної та О. Тихомирової підкреслюється, що формування лідерських якостей повинно ґрунтуватися на розвитку внутрішньої мотивації та самосвідомості [3; 38; 47].

Зокрема, І. Бех наголошує на важливості створення умов для самопізнання та осмислення власних життєвих цілей, тоді як К. Садохіна акцентує на значенні підтримки, розвитку самооцінки та створення ситуацій успіху. О. Тихомирова підкреслює, що лідерство формується тоді, коли особистість усвідомлює власну здатність впливати на навколишній світ і бере відповідальність за результати своєї діяльності.

Отже, у межах цього підходу розвиток лідерства розглядається як процес внутрішнього саморозвитку, а не як результат зовнішнього впливу чи конкуренції.

Діяльнісний підхід. Відповідно до діяльнісного підходу, лідерські якості формуються у процесі активної практичної діяльності. Дослідники (Г. Матвійчук, Н. Сушик, Г. Тітова) наголошують, що лідерство не може бути

сформоване лише теоретично, оскільки воно проявляється і розвивається в умовах реальної соціально значущої діяльності .

Г. Матвійчук акцентує увагу на значенні колективної діяльності та групових проєктів як ефективного середовища розвитку організаторських і комунікативних здібностей учнів [30].

Н. Сутттик у своїх дослідженнях підкреслює, що процес формування лідерських якостей потребує цілеспрямованого педагогічного супроводу, який забезпечує гармонійне поєднання ініціативності школяра з усвідомленням відповідальності за результати власної діяльності [44].

Г. Тітова, досліджуючи особливості лідерства в учнів основної школи, доводить, що систематичне залучення до колективної роботи сприяє розвитку комунікативності, толерантності та здатності до пошуку компромісних рішень [48].

Отже, у межах діяльнісного підходу формування лідерських якостей здійснюється через участь підлітків у різних видах соціально значущої діяльності — творчій, волонтерській, організаційній та учнівському самоврядуванні, що створює умови для їхньої активної самореалізації.

Соціально-комунікативний підхід орієнтований на розвиток комунікативних та емоційних компетентностей як основи ефективного лідерства. У його межах широко застосовуються інтерактивні методи, зокрема групова робота, фасилітація, тренінгові технології, які сприяють формуванню вмінь аргументовано висловлювати власну думку, слухати співрозмовників, досягати узгоджених рішень і координувати спільну діяльність.

Д. Бибик підкреслює взаємозв’язок між розвитком лідерства та формуванням соціальної згуртованості молоді. Науковець наголошує, що розвиток лідерського потенціалу має супроводжуватися вихованням почуття відповідальності за колектив, взаємоповаги та солідарності. Такий підхід сприяє запобіганню трансформації лідерства у форму домінування чи маніпуляції, натомість забезпечує становлення демократичної моделі взаємодії [4].

У межах соціально-комунікативного підходу особлива увага приділяється розвитку:

- ефективних комунікативних умінь і навичок публічного виступу;
- здатності до командної взаємодії;
- емпатії, соціальної відповідальності та навичок врегулювання конфліктів.

Лідерські якості формуються у процесі міжособистісної взаємодії, коли підліток навчається впливати на групу, зберігаючи при цьому принципи демократичності, поваги та відкритості до інших. Такий підхід сприяє формуванню лідера-організатора, здатного мотивувати інших, координувати спільні дії та підтримувати позитивний психологічний клімат у колективі.

Інноваційно-педагогічний підхід. Сучасні тенденції розвитку освіти передбачають активне впровадження інноваційних технологій у процес формування лідерського потенціалу. У монографії «Дидактика лідерства: сучасні підходи до формування лідерської компетентності здобувачів освіти» (О. Нестуля, С. Нестуля, Н. Кононец) підкреслюється, що ефективне навчання має ґрунтуватися на принципі «навчання через діяльність і досвід». Автори зазначають, що освітній процес повинен забезпечувати не лише засвоєння знань про лідерство, а й набуття практичного досвіду лідерської діяльності [14].

У цьому контексті доцільним є використання таких методів:

- тренінгові програми розвитку лідерства;
- фасилітаційні практики;
- коучингові технології;
- рольові ігри та дебати;
- проєктна діяльність і дизайн-мислення.

Застосування зазначених технологій сприяє розвитку критичного мислення, креативності, навичок саморегуляції та ефективної взаємодії, які є важливими складовими лідерського потенціалу.

Інтегративний підхід. М. Гриньова та В. Ягоднікова наголошують, що становлення лідерського потенціалу неможливе без активної участі особистості у соціально значущій діяльності. Вони підкреслюють важливість поєднання різних форм освіти — формальної, неформальної та інформальної — як цілісного середовища розвитку лідерства [11].

На думку дослідниць, заклад освіти має функціонувати як багатовимірний простір, у якому поєднуються навчальна діяльність, самоврядування, громадська активність і творча самореалізація. Особливу роль відіграє неформальна освіта (учнівські об'єднання, волонтерські ініціативи, молодіжні проєкти), яка створює реальні ситуації вибору, відповідальності та соціальної взаємодії.

У таких умовах підлітки набувають досвіду командної роботи, проявляють ініціативність і самостійність, а лідерство наповнюється практичним змістом через участь у вирішенні реальних завдань і проблем.

Інтегративний підхід передбачає гармонійне поєднання трьох рівнів розвитку особистості: знань, цінностей і діяльності, що забезпечує комплексне формування інтелектуальної, емоційної та соціальної сфер.

Отже, сучасні підходи до розвитку лідерського потенціалу підлітків у освітньому середовищі базуються на інтеграції психологічних, педагогічних і соціальних чинників. Вони передбачають:

- створення сприятливого розвивального середовища для прояву ініціативності, самостійності та відповідальності;
- використання активних і інноваційних методів навчання (тренінги, проєкти, коучинг, фасилітація);
- поєднання формальної та неформальної освіти;
- педагогічну підтримку розвитку рефлексії, самооцінки та самоконтролю;
- формування морально зрілої особистості, здатної діяти в інтересах спільноти.

Таким чином, лідерський потенціал у сучасному освітньому просторі розглядається як результат цілісного розвитку особистості, що інтегрує знання, цінності, компетентності та практичний досвід соціальної взаємодії.

Висновки до першого розділу

У першому розділі було здійснено теоретичний аналіз проблеми формування лідерських якостей у підлітковому віці, що дозволило узагальнити основні наукові підходи до розуміння феномену лідерства та визначити його психологічні особливості.

Встановлено, що у сучасній психологічній науці лідерство розглядається як складний, багатовимірний соціально-психологічний феномен, який поєднує індивідуально-особистісні характеристики, поведінкові стратегії та процеси міжособистісної взаємодії. Лідерські якості трактуються як сукупність індивідуально-психологічних властивостей, що забезпечують здатність особистості ефективно впливати на інших, організовувати спільну діяльність, мотивувати та досягати поставлених цілей. Аналіз основних теоретичних підходів (рисового, поведінкового, ситуаційного, трансформаційного, емоційно-компетентнісного, етичного та системно-діяльнісного) засвідчив відсутність єдиного універсального пояснення лідерства та необхідність його комплексного розгляду.

З’ясовано, що підлітковий вік є сензитивним періодом для формування лідерських якостей, оскільки саме в цей час інтенсивно розвиваються самосвідомість, потреба у самоствердженні, соціальна активність і прагнення до визнання в групі однолітків. Лідерство у підлітків має переважно соціально-комунікативний характер і формується у процесі взаємодії з ровесниками. Водночас воно часто носить ситуативний характер і потребує цілеспрямованого педагогічного впливу для переходу у стійку особистісну характеристику.

Визначено, що становлення лідерських якостей у підлітковому віці зумовлюється сукупністю чинників, серед яких провідними є мотиваційно-ціннісна сфера, рівень розвитку емоційного інтелекту, особливості самооцінки та соціального досвіду. Важливу роль відіграє також освітнє середовище, яке створює умови для прояву ініціативності, відповідальності та самореалізації особистості.

Проаналізовано сучасні психолого-педагогічні підходи до розвитку лідерського потенціалу підлітків, серед яких провідними є компетентнісний, особистісно-орієнтований, діяльнісний, соціально-комунікативний, інноваційно-педагогічний та інтегративний підходи. З'ясовано, що ефективний розвиток лідерства можливий лише за умови їх комплексного поєднання. Особливе значення мають активні форми роботи (тренінги, проєкти, групова діяльність), які забезпечують практичний досвід лідерської поведінки.

Узагальнюючи, можна стверджувати, що формування лідерських якостей у підлітковому віці є складним багатофакторним процесом, який охоплює когнітивну, мотиваційно-ціннісну, емоційно-вольову та соціально-комунікативну сфери особистості. Його результативність значною мірою залежить від організації освітнього середовища, стилю педагогічної взаємодії та наявності можливостей для активної участі підлітків у соціально значущій діяльності.

Таким чином, теоретичний аналіз проблеми створює підґрунтя для проведення емпіричного дослідження рівня сформованості лідерських якостей у підлітків, що буде розглянуто у наступному розділі.

РОЗДІЛ 2
ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ РІВНЯ СФОРМОВАНОСТІ ЛІДЕРСЬКИХ ЯКОСТЕЙ У ПІДЛІТКІВ

2.1 Організація та процедура емпіричного дослідження лідерських якостей у підлітків

Сучасний етап розвитку освітньої системи зумовлює необхідність не лише теоретичного аналізу феномену лідерства, але й його практичного дослідження, спрямованого на виявлення реального рівня сформованості лідерських якостей у підлітків. Саме результати емпіричних досліджень дозволяють обґрунтувати ефективні психолого-педагогічні умови та засоби розвитку лідерського потенціалу в освітньому середовищі.

Підлітковий вік виступає особливо сприятливим періодом для формування лідерських якостей, що зумовлено інтенсивним розвитком самосвідомості, рефлексивних здібностей, прагненням до самоствердження, соціального визнання та автономії. У цей період також значно зростає потреба у спілкуванні, участі в колективній діяльності та прояві ініціативності, що створює оптимальні умови для становлення лідерського потенціалу.

У другому розділі роботи представлено результати емпіричного дослідження, спрямованого на визначення рівня сформованості лідерських якостей у підлітків, а також на виявлення їх структурних компонентів і особливостей прояву.

Для реалізації мети емпіричного дослідження було поставлено такі завдання:

- визначити характеристики вибірки та умови проведення дослідження;
- здійснити обґрунтування комплексу психодіагностичних методик, спрямованих на вивчення лідерських якостей;

- провести діагностику рівня сформованості лідерських якостей у підлітків;
- здійснити аналіз та інтерпретацію отриманих результатів;
- розробити та впровадити програму розвитку лідерських якостей;
- оцінити ефективність запропонованої програми в межах формувального експерименту.

Методологічною основою дослідження стали сучасні психологічні концепції розвитку особистості та лідерства, представлені у працях Т. Бендас, Н. Кононец, І. Беха, Г. Матвійчук, О. Нестулі, В. Ягоднікової, а також провідні психолого-педагогічні підходи до розвитку лідерського потенціалу, зокрема компетентнісний, діяльнісний, особистісно-орієнтований та інтегративний.

Емпірична частина дослідження була реалізована на базі Інклюзивно-ресурсного центру Конотопської міської ради у період з січня по травень 2026 року. У дослідженні взяли участь 32 підлітки віком 12–14 років. З метою забезпечення достовірності результатів вибірку було поділено на дві групи: експериментальну (16 осіб) та контрольну (16 осіб). Учасники обох груп мали приблизно однакові вікові, статеві та соціально-психологічні характеристики, що дозволило мінімізувати вплив сторонніх факторів на результати дослідження.

Емпіричне дослідження було організовано у три послідовні етапи: констатувальний, формувальний і контрольний. Кожен із етапів мав чітко визначену мету, зміст та відповідний інструментарій дослідження.

Таблиця 2.1 – Загальна схема емпіричного дослідження

Етап	Зміст етапу	Використані методики
Констатувальний	Визначення початкового рівня сформованості лідерських якостей у підлітків	Методика «Визначення лідерських здібностей» (Л. Уманський); тест «Ваш лідерський потенціал» (адаптація Є. Жарікова, Є. Крушельницького); методика

Етап	Зміст етапу	Використані методики
		«Самооцінка лідерських якостей»; тест «Мотивація досягнення успіху» (Т. Елерс)
Формувальний	Реалізація програми розвитку лідерських якостей (тренінгові заняття, групові вправи, рольові ігри, рефлексивні обговорення)	Педагогічне спостереження, бесіда
Контрольний	Повторна діагностика з метою оцінки ефективності впровадженої програми	Ті самі психодіагностичні методики, що використовувалися на констатувальному етапі; статистична обробка результатів (t-критерій Стьюдента)

Методика «Визначення лідерських здібностей» (Л. Уманський) спрямована на виявлення рівня сформованості організаторських та лідерських якостей особистості. Вона дозволяє оцінити здатність підлітка до впливу на групу, прийняття рішень та організації спільної діяльності.

Тест «Ваш лідерський потенціал» (адаптація Є. Жарікова, Є. Крушельницького) використовується для комплексної оцінки схильності до лідерства. Методика дає змогу визначити рівень розвитку таких характеристик, як ініціативність, впевненість у собі, відповідальність і здатність до керівництва.

Методика «Самооцінка лідерських якостей» дозволяє дослідити суб’єктивне уявлення підлітка про власні лідерські здібності. Вона спрямована на виявлення рівня самооцінки, впевненості у власних можливостях і готовності брати на себе лідерські ролі.

Тест «Мотивація досягнення успіху» Т. Елерса використовується для визначення рівня мотивації досягнення як одного з ключових чинників лідерської поведінки. Він дає змогу оцінити прагнення до успіху, наполегливість, орієнтацію на результат і готовність долати труднощі.

Методи спостереження та бесіди застосовувалися на формувальному етапі з метою вивчення особливостей поведінки підлітків у процесі групової взаємодії, а також для фіксації змін у прояві лідерських якостей у динаміці.

Формувальний етап експериментального дослідження було організовано з метою перевірки результативності розробленої тренінгової програми, спрямованої на розвиток лідерських якостей у підлітків. Реалізація програми здійснювалася в межах освітнього процесу з урахуванням вікових та психологічних особливостей учнів 7–8 класів.

Основною метою формувального експерименту було визначення ефективності впливу запропонованої програми на розвиток ключових показників лідерських якостей, зокрема:

- рівня ініціативності;
- сформованості відповідальності;
- розвитку організаторських здібностей;
- комунікативної активності;
- адекватності самооцінки та здатності до рефлексії.

З метою забезпечення об’єктивності дослідження на констатувальному етапі було визначено початковий рівень сформованості лідерських якостей у підлітків із використанням комплексу психодіагностичних методик (тестування, анкетування, спостереження).

На формувальному етапі з учасниками експериментальної групи проводилася спеціально розроблена тренінгова програма розвитку лідерських якостей, тоді як контрольна група продовжувала навчання у звичайному режимі без цілеспрямованого впливу.

Після завершення формувального впливу було проведено контрольний етап дослідження, який передбачав повторну діагностику рівня розвитку лідерських якостей. Це дозволило здійснити порівняльний аналіз отриманих результатів і визначити ефективність впровадженої програми

Отже, у межах даного підпункту було визначено організаційні засади та процедуру проведення емпіричного дослідження рівня сформованості лідерських якостей у підлітків. Дослідження мало комплексний характер і реалізовувалося у три послідовні етапи: констатувальний, формувальний та контрольний, що забезпечило можливість не лише діагностики початкового рівня розвитку лідерських якостей, а й перевірки ефективності впровадженої розвивальної програми.

Обґрунтовано вибір психодіагностичного інструментарію, який дозволив комплексно дослідити основні компоненти лідерства, зокрема мотиваційно-ціннісний, комунікативний та особистісний. Організація дослідження передбачала формування експериментальної та контрольної груп, що забезпечило об’єктивність порівняння отриманих результатів.

Реалізація формувального етапу через тренінгову програму дала змогу цілеспрямовано впливати на розвиток лідерських якостей підлітків, а проведення контрольного етапу — оцінити ефективність цього впливу за допомогою повторної діагностики та статистичного аналізу.

Таким чином, обрана організація та процедура дослідження створюють надійне підґрунтя для подальшого аналізу результатів емпіричного вивчення рівня сформованості лідерських якостей у підлітків, що буде представлено у наступних підпунктах.

2.2 Обґрунтування вибору психодіагностичних методик дослідження

У процесі емпіричного дослідження було використано комплекс взаємодоповнюючих методів, що забезпечили всебічне вивчення рівня сформованості лідерських якостей у підлітків. Застосування різних за змістом і спрямованістю методів дозволило підвищити об’єктивність і достовірність отриманих результатів.

До основних методів дослідження належали:

- спостереження за поведінкою підлітків у процесі групової взаємодії (на уроках, під час позакласних заходів і тренінгових занять);
- психодіагностичне тестування з метою визначення рівня розвитку лідерських якостей;
- формувальний експеримент, спрямований на перевірку ефективності розробленої програми;
- методи обробки результатів, зокрема кількісний і якісний аналіз, а також методи математичної статистики (t-критерій Стьюдента) для порівняння показників до і після формувального впливу.

Для отримання емпіричних даних було використано низку психодіагностичних методик, зокрема: методику «Визначення лідерських здібностей» (Л. Уманський), тест «Ваш лідерський потенціал» (адаптація Є. Жарікова, Є. Крушельницького), методику «Самооцінка лідерських якостей» та тест «Мотивація досягнення успіху» (Т. Елерс). Вибір саме цих методик зумовлений їх валідністю, надійністю та відповідністю віковим особливостям підлітків.

Методика «Визначення лідерських здібностей» (Л. Уманський) спрямована на діагностику рівня розвитку лідерських якостей особистості в умовах групової взаємодії. Вона дозволяє виявити здатність підлітка впливати на інших, організовувати спільну діяльність і брати відповідальність за її результати.

Особливістю методики є розмежування понять «лідерство» і «керівництво». Лідерство розглядається як соціально-психологічний процес, що ґрунтується на авторитеті, довірі та добровільному визнанні впливу, тоді як керівництво пов’язане з формальними відносинами та офіційними повноваженнями.

У межах методики оцінюються такі характеристики, як здатність до ініціативи, впливовість, відповідальність, комунікативність, уміння взаємодіяти з іншими та брати на себе роль організатора.

Процедура застосування методики передбачає аналіз поведінки учасників у груповій діяльності, визначення найбільш активних і впливових осіб, а також оцінювання рівня розвитку їхніх лідерських якостей.

Опитувальник містить 40 тверджень, на які респондент дає відповіді «так» або «ні». Кожна відповідь, що відповідає ключу, оцінюється в один бал. Загальна сума балів дозволяє визначити рівень розвитку лідерських здібностей:

- високий рівень — 31–40 балів;
- середній рівень — 21–30 балів;
- низький рівень — до 20 балів.

Дана методика є доцільною для використання у дослідженні підлітків, оскільки відповідає їхнім віковим особливостям і дозволяє виявити потребу в самоствердженні, соціальній активності та прагненні до визнання. Її перевагами є простота застосування, доступність та достатній рівень надійності.

Отримані результати дають змогу оцінити ступінь розвитку організаторських і комунікативних умінь, які становлять основу лідерських якостей підлітків у груповій взаємодії.

Тест «Ваш лідерський потенціал» (адаптація Є. Жарікова, Є. Крушельницького) є психодіагностичним інструментом, спрямованим на визначення рівня розвитку лідерського потенціалу особистості. Він містить систему запитань, що дозволяють оцінити різні аспекти лідерських якостей, зокрема організаторські здібності, комунікативні вміння, емоційну стійкість, ініціативність і відповідальність.

Зазначена методика дає змогу здійснити комплексну оцінку здатності особистості проявляти активність, приймати рішення, впливати на інших та організовувати спільну діяльність. У цілому тест дозволяє визначити інтегральний рівень лідерського потенціалу як поєднання мотиваційних, емоційно-вольових і поведінкових компонентів.

Опитувальник включає 25 тверджень, до яких пропонується три варіанти відповіді: «так» (2 бали), «іноді» (1 бал) і «ні» (0 балів). Максимально можливий результат становить 50 балів.

Обробка результатів передбачає визначення рівня розвитку лідерського потенціалу:

- високий рівень — 41–50 балів;
- середній рівень — 26–40 балів;
- низький рівень — до 25 балів.

Процедура тестування включає кілька етапів: спочатку респондент відповідає на запитання, що відображають його поведінку у типових соціальних ситуаціях; далі отримані відповіді обробляються відповідно до ключа; на завершальному етапі визначається загальний рівень лідерського потенціалу та, за необхідності, домінуючі особливості лідерського стилю.

Методика дозволяє оцінити такі складові лідерства:

- організаторські здібності (планування, координація та контроль діяльності групи);
- комунікативні навички (уміння висловлювати думки, слухати та переконувати);
- емоційну стійкість (здатність діяти ефективно в умовах напруження);
- ініціативність (готовність брати на себе активну роль у вирішенні завдань);
- відповідальність (усвідомлення наслідків власної діяльності).

У деяких варіантах інтерпретації результатів виокремлюються три узагальнені компоненти:

- мотиваційний (прагнення до лідерства, потреба у визнанні);
- комунікативно-регулятивний (здатність до взаємодії та організації діяльності);
- рефлексивно-вольовий (уміння приймати рішення та долати труднощі).

Застосування даної методики є доцільним у дослідженні підлітків, оскільки вона адаптована до освітнього середовища та враховує вікові особливості розвитку самосвідомості, прагнення до самоствердження та соціальної активності. Вона дозволяє не лише визначити рівень сформованості лідерських якостей, але й окреслити потенційні можливості їх подальшого розвитку.

Таким чином, використання комплексу психодіагностичних методик забезпечує всебічне дослідження лідерських якостей підлітків, дозволяючи оцінити як їх поведінкові прояви (організаторські та комунікативні уміння), так і внутрішньо-особистісні характеристики (мотиваційні, емоційно-вольові, рефлексивні).

Застосування такого інструментарію дає змогу:

- визначити фактичний рівень розвитку лідерських якостей;
- оцінити готовність підлітків до виконання лідерських ролей;
- виявити індивідуальні особливості прояву лідерства;
- окреслити напрями подальшого розвитку;
- простежити динаміку змін у процесі формувального експерименту.

Крім того, обрані методики характеризуються достатнім рівнем валідності та надійності, апробовані у наукових дослідженнях, що забезпечує достовірність отриманих результатів.

Методика «Самооцінка лідерських якостей» спрямована на дослідження суб’єктивного уявлення підлітків про власні лідерські здібності. Вона дозволяє визначити рівень усвідомлення особистістю своїх можливостей у сфері міжособистісної взаємодії, організації діяльності та впливу на інших.

Зміст методики передбачає самооцінювання респондентом низки характеристик, пов’язаних із лідерством, зокрема впевненості у собі, здатності приймати рішення, ініціативності, відповідальності, комунікативності та організаторських умінь. Учасники дослідження оцінюють ступінь

вираженості цих якостей за визначеною шкалою, що дає змогу отримати узагальнений показник рівня самооцінки лідерських якостей.

Результати методики дозволяють визначити адекватність самооцінки підлітка (завищена, занижена або адекватна), рівень впевненості у власних силах, а також готовність до виконання лідерських ролей у групі. Важливим є те, що дана методика відображає внутрішню позицію особистості, її ставлення до себе як потенційного лідера.

Застосування методики є доцільним у підлітковому віці, оскільки саме в цей період активно формується самосвідомість, розвивається рефлексія та відбувається становлення самооцінки. Отримані результати дозволяють не лише виявити рівень сформованості лідерських якостей, а й окреслити індивідуальні особливості самосприйняття, що має важливе значення для подальшого формувального впливу.

Тест «Мотивація досягнення успіху» (Т. Елерс) використовується для визначення рівня розвитку мотиваційної сфери особистості, зокрема прагнення досягати поставлених цілей і досягати успіху в діяльності. Ця характеристика розглядається як одна з ключових передумов формування лідерської поведінки.

Методика дозволяє оцінити рівень орієнтації підлітка на успіх, його наполегливість, цілеспрямованість, готовність долати труднощі та брати відповідальність за результати власної діяльності. Респондентам пропонується відповісти на серію тверджень, що відображають типові ситуації досягнення та поведінкові реакції на них.

За результатами обробки відповідей визначається рівень мотивації досягнення (високий, середній або низький), що дає змогу зробити висновки про ступінь активності особистості, її прагнення до самореалізації та готовність до прояву ініціативи.

Особливу цінність дана методика має у контексті дослідження лідерських якостей, оскільки мотивація досягнення виступає внутрішнім рушієм лідерської активності. Високий рівень цієї мотивації пов’язаний із

прагненням до самоствердження, лідерства, успішного виконання завдань і впливу на інших.

Методика є адаптованою до використання у підлітковому середовищі та враховує вікові особливості розвитку особистості. Вона дозволяє визначити мотиваційні передумови лідерства та доповнює результати інших психодіагностичних інструментів, забезпечуючи більш повне уявлення про структуру лідерських якостей.

Отже, у межах даного підпункту було обґрунтовано вибір психодіагностичних методик, застосованих для дослідження рівня сформованості лідерських якостей у підлітків. Використаний комплекс методів забезпечує всебічне та об’єктивне вивчення різних аспектів лідерства, зокрема поведінкових, мотиваційних, емоційно-вольових і рефлексивних характеристик особистості.

Застосування методики «Визначення лідерських здібностей» (Л. Уманський) дозволило оцінити рівень розвитку організаторських і комунікативних умінь, а також здатність підлітків впливати на групу. Тест «Ваш лідерський потенціал» (адаптація Є. Жарікова, Є. Крушельницького) забезпечив комплексну оцінку інтегрального рівня лідерства. Методика «Самооцінка лідерських якостей» дала можливість дослідити суб’єктивне сприйняття підлітками власних лідерських можливостей, тоді як тест «Мотивація досягнення успіху» (Т. Елерс) дозволив визначити рівень мотиваційної спрямованості на досягнення як важливого чинника лідерської поведінки.

Поєднання зазначених методик дало змогу отримати цілісне уявлення про структуру лідерських якостей підлітків, виявити їх рівень розвитку, індивідуальні особливості та потенційні можливості для подальшого формування. Крім того, використання кількісного та якісного аналізу результатів, а також методів математичної статистики забезпечило достовірність і обґрунтованість отриманих висновків.

Таким чином, обраний діагностичний інструментарій є адекватним меті дослідження, відповідає віковим особливостям підлітків і створює надійну основу для подальшого аналізу результатів емпіричного дослідження рівня сформованості лідерських якостей.

2.3 Аналіз та інтерпретація результатів дослідження рівня розвитку лідерських якостей підлітків

На констатувальному етапі емпіричного дослідження було здійснено діагностику рівня сформованості лідерських якостей у підлітків. У дослідженні взяли участь 32 учні 7–8 класів. Для отримання об’єктивних результатів було використано комплекс психодіагностичних методик, зокрема: методику «Визначення лідерських здібностей» (Л. Уманський), тест «Ваш лідерський потенціал» (адаптація Є. Жарікова, Є. Крушельницького), методику «Самооцінка лідерських якостей» та тест «Мотивація досягнення успіху» (Т. Елерс).

Метою даного етапу було визначення початкового рівня розвитку лідерських якостей і потенціалу підлітків, що в подальшому дало можливість здійснити порівняльний аналіз результатів до і після впровадження тренінгової програми «Я – лідер».

За результатами застосування методики «Визначення лідерських здібностей» (Л. Уманський) було отримано показники, які відображають рівень розвитку лідерських здібностей, а також сформованість комунікативних і організаторських умінь підлітків. Отримані дані систематизовано та подано у таблицях 2.3.1 та 2.3.2.

Аналіз отриманих результатів свідчить, що переважна частина досліджуваних підлітків (50,0 %) характеризується середнім рівнем розвитку лідерських здібностей. Такий рівень проявляється у ситуативній ініціативності, здатності до взаємодії з однолітками та частковій готовності брати на себе відповідальність у груповій діяльності.

Таблиця 2.3.1 – Показники рівня розвитку лідерських здібностей підлітків (за методикою Л. Уманського)

Рівень розвитку лідерських здібностей	Кількість учнів	% від загальної вибірки
Високий	5	15,6 %
Середній	16	50,0 %
Низький	11	34,4 %
Усього	**32**	**100 %**

Водночас значна частина учнів (34,4 %) продемонструвала низький рівень сформованості лідерських якостей, що проявляється у невпевненості у власних можливостях, залежності від думки оточення та недостатній активності в колективній взаємодії.

Високий рівень розвитку лідерських здібностей виявлено лише у 15,6 % підлітків. Ці учні вирізняються активністю, комунікабельністю, організаторськими вміннями та схильністю виступати ініціаторами спільної діяльності.

Виявлене співвідношення рівнів розвитку лідерських якостей є характерним для підліткового віку, оскільки на цьому етапі особистісного розвитку лідерські риси перебувають у процесі становлення та потребують цілеспрямованого психолого-педагогічного супроводу.

Для більш наочного представлення отриманих результатів дані, наведені у таблиці 2.3.1, відображено також у вигляді рисунка 2.3.1.

У процесі подальшого аналізу результатів за даною методикою було окремо визначено рівень розвитку організаторських та комунікативних здібностей підлітків. Зокрема, організаторські здібності розглядалися через уміння планувати діяльність, розподіляти обов’язки, приймати рішення та координувати дії інших. Комунікативні здібності оцінювалися за показниками здатності до ефективної взаємодії, емпатії, впливу на оточення, переконування та підтримання згуртованості в групі.

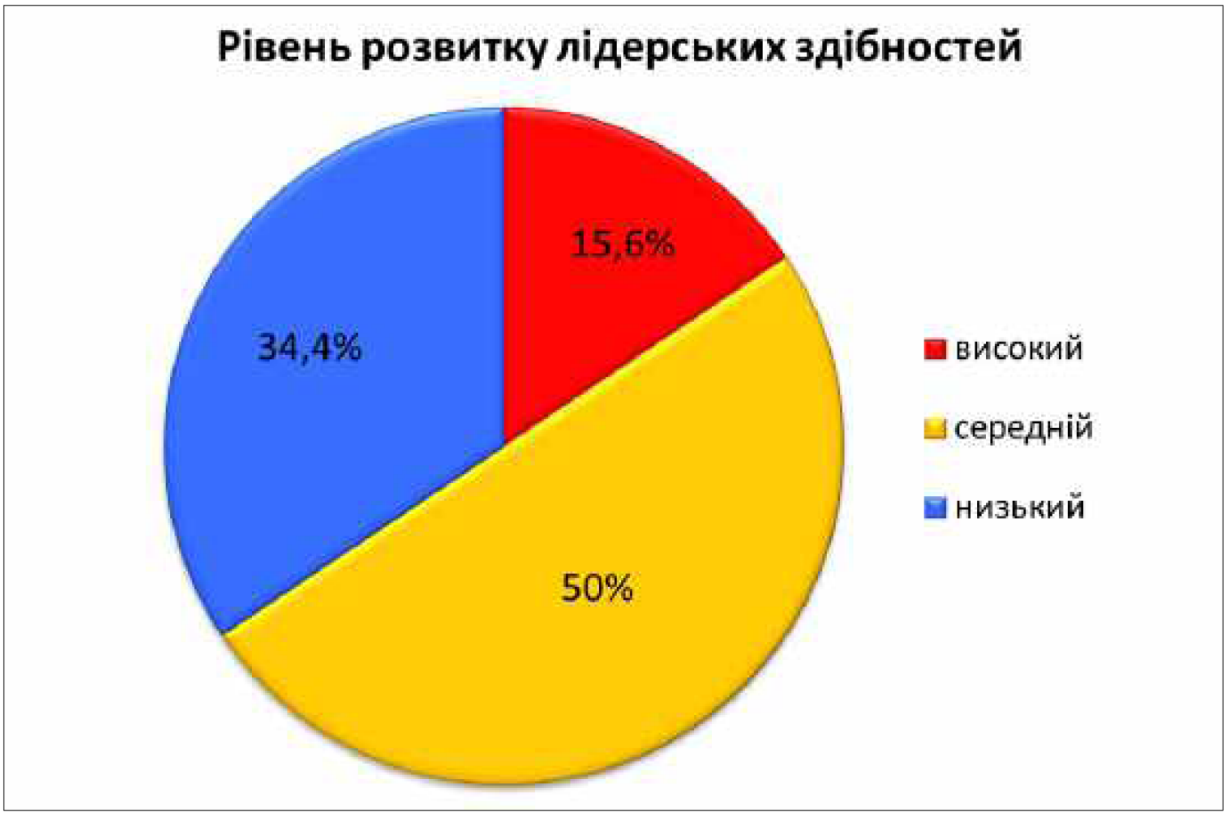


Рис. 2.3.1 – Розподіл підлітків за рівнями розвитку лідерських здібностей (за методикою Л. Уманського)

Узагальнені результати дослідження за цими показниками представлено у таблиці 2.3.2 та відображено у вигляді рисунка 2.3.2.

Таблиця 2.3.2 – Рівні розвитку комунікативних та організаторських здібностей підлітків

Шкала	Високий рівень	Середній рівень	Низький рівень	Усього
Комунікативні здібності	6 (18,8%)	17 (53,1%)	9 (28,1%)	32
Організаторські здібності	4 (12,5%)	15 (46,9%)	13 (40,6%)	32

Аналіз отриманих результатів свідчить про те, що рівень розвитку комунікативних здібностей у підлітків є дещо вищим порівняно з організаторськими. Це вказує на те, що більшість досліджуваних демонструють достатню схильність до міжособистісної взаємодії, проте не завжди готові брати на себе функції організації діяльності або керування груповими процесами.

Такий результат можна пояснити віковими особливостями підліткового періоду, для якого характерне посилення потреби у спілкуванні та встановленні соціальних контактів. Водночас організаторські здібності потребують вищого рівня відповідальності, самоконтролю та досвіду управлінської діяльності, які ще перебувають на стадії формування.

Отже, отримані дані підтверджують необхідність цілеспрямованого розвитку саме організаторського компонента лідерських якостей у підлітків, зокрема через залучення їх до групових форм діяльності, де вони матимуть можливість виконувати роль організатора та набувати відповідного досвіду.

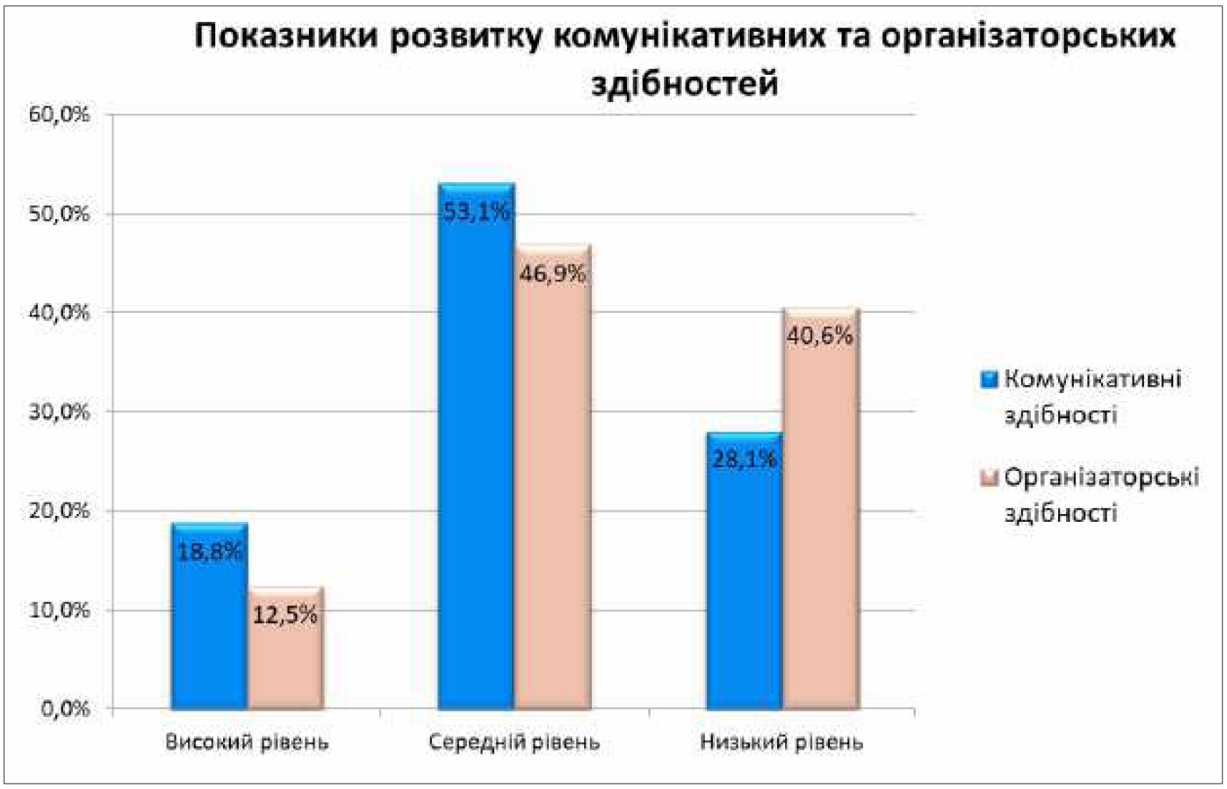


Рис. 2.3.2 – Розподіл показників розвитку комунікативних та організаторських здібностей підлітків

Отримані результати свідчать про необхідність цілеспрямованого розвитку таких компонентів лідерських якостей, як саморегуляція, здатність до прийняття рішень та відповідальність, оскільки саме вони забезпечують ефективну організацію діяльності та управління груповими процесами. Зазначені характеристики становлять важливу основу лідерства і підлягають подальшому розвитку в межах тренінгової програми.

Наступним етапом констатувального дослідження стало вивчення рівня лідерського потенціалу підлітків. У межах цього аспекту аналізувалися такі показники, як прагнення до лідерства, потреба у визнанні, рівень амбітності, здатність організовувати взаємодію, впливати на інших, налагоджувати співпрацю, а також уміння приймати рішення, брати на себе відповідальність і долати труднощі.

З цією метою було використано тест-опитувальник «Ваш лідерський потенціал» (Є. Жаріков, Є. Крушельницький). Узагальнені результати дослідження представлено у таблиці 2.3.3.

Таблиця 2.3.3 – Рівні сформованості лідерського потенціалу підлітків

Рівень розвитку лідерського потенціалу	**Кількість учнів**	**% від загальної вибірки**
Високий	4	12,5 %
Середній	18	56,3 %
Низький	10	31,2 %
Усього	**32**	**100 %**

Аналіз отриманих результатів показав, що переважна частина досліджуваних підлітків (56,3 %) характеризується середнім рівнем лідерського потенціалу. Це свідчить про наявність у них прагнення до участі у спільній діяльності та самовираження, однак водночас спостерігається недостатня впевненість у власних можливостях щодо виконання лідерських функцій.

Низький рівень лідерського потенціалу виявлено у 31,2 % учнів, що може бути пов’язано з невисоким рівнем самооцінки, залежністю від оцінки однолітків, а також недостатньо сформованою мотивацією до лідерської діяльності.

Високий рівень зафіксовано лише у 12,5 % підлітків, які вирізняються активністю, ініціативністю, прагненням впливати на інших та здатністю організовувати спільну діяльність.

Отримані результати свідчать про те, що значна частина підлітків має потенціал до розвитку лідерських якостей, проте потребує цілеспрямованого психолого-педагогічного впливу. Для більш наочного відображення розподілу рівнів лідерського потенціалу результати подано на рисунку 2.3.3.



Рис. 2.3.3. Розподіл підлітків за рівнями лідерського потенціалу (за методикою «Ваш лідерський потенціал»)

Порівняльний аналіз результатів, отриманих за двома методиками (табл. 2.3.4), дає підстави стверджувати, що розподіл рівнів сформованості лідерських якостей має подібну структуру. В обох випадках домінує середній рівень, що свідчить про часткову сформованість основних компонентів лідерства, зокрема відповідальності, комунікативності та ініціативності.

Таблиця 2.3.4 – Загальна характеристика отриманих результатів

Методика	Високий рівень	Середній рівень	Низький рівень
«Визначення лідерських здібностей» (загальний показник)	5 (15,6%)	16 (50,0%)	11 (34,4%)
«Ваш лідерський потенціал»	4 (12,5%)	18 (56,3%)	10 (31,2%)

Наступним етапом аналізу результатів стало дослідження рівня самооцінки лідерських якостей підлітків за відповідною методикою. Отримані результати дозволили визначити, наскільки адекватно учні оцінюють власні можливості щодо виконання лідерських функцій.

За результатами дослідження встановлено, що більшість підлітків мають середній рівень самооцінки лідерських якостей, що свідчить про відносно адекватне, але недостатньо впевнене сприйняття власних можливостей. Такі учні здатні оцінювати свої сильні сторони, однак не завжди готові проявляти ініціативу та брати на себе відповідальність у повному обсязі.

Частина досліджуваних продемонструвала занижений рівень самооцінки, що проявляється у невпевненості у власних здібностях, страху помилитися та уникненні активної участі в груповій діяльності. Водночас незначна кількість підлітків має високий рівень самооцінки, що характеризується впевненістю у власних силах, готовністю до прийняття рішень і прагненням до лідерства.

Отримані результати свідчать про важливість формування адекватної самооцінки як передумови розвитку лідерських якостей, оскільки саме вона визначає рівень активності, ініціативності та готовності до самореалізації у групі.

Результати дослідження за методикою «Самооцінка лідерських якостей» представлені у таблиці 2.5 та на рисунку 2.4.

Таблиця 2.3.5 – Рівні самооцінки лідерських якостей підлітків

Рівень самооцінки	Кількість осіб	Відсоток (%)
Високий	5	15,6 %
Середній	18	56,3 %
Низький	9	28,1 %
Разом	32	100 %

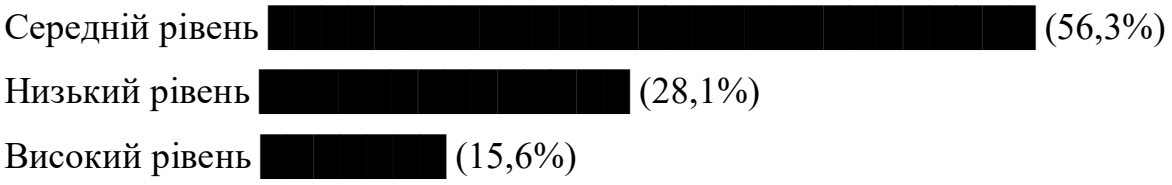


Рис. 2.3.4 – Розподіл підлітків за рівнями самооцінки лідерських якостей

Як видно з рисунка 2.3.4, у структурі самооцінки лідерських якостей переважає середній рівень, тоді як високий рівень представлений найменшою часткою підлітків. Це свідчить про недостатню впевненість більшості учнів у власних лідерських можливостях.

Наступним кроком стало дослідження мотиваційної складової лідерства за допомогою тесту «Мотивація досягнення успіху» (Т. Елерс). Дана методика дозволила визначити рівень спрямованості підлітків на досягнення результату, їхню наполегливість, цілеспрямованість і готовність долати труднощі.

Аналіз отриманих результатів показав, що у більшості підлітків домінує середній рівень мотивації досягнення успіху. Це свідчить про наявність прагнення до результативної діяльності, однак недостатню наполегливість і стійкість у досягненні поставлених цілей.

Низький рівень мотивації виявлено у частини учнів, що може бути пов’язано з невпевненістю у власних силах, відсутністю чітко сформованих цілей або недостатньою внутрішньою мотивацією до активної діяльності.

Високий рівень мотивації досягнення успіху характерний для меншої частини підлітків, які вирізняються наполегливістю, орієнтацією на результат,

готовністю долати труднощі та прагненням до самореалізації. Саме такі учні мають найбільший потенціал до розвитку лідерських якостей.

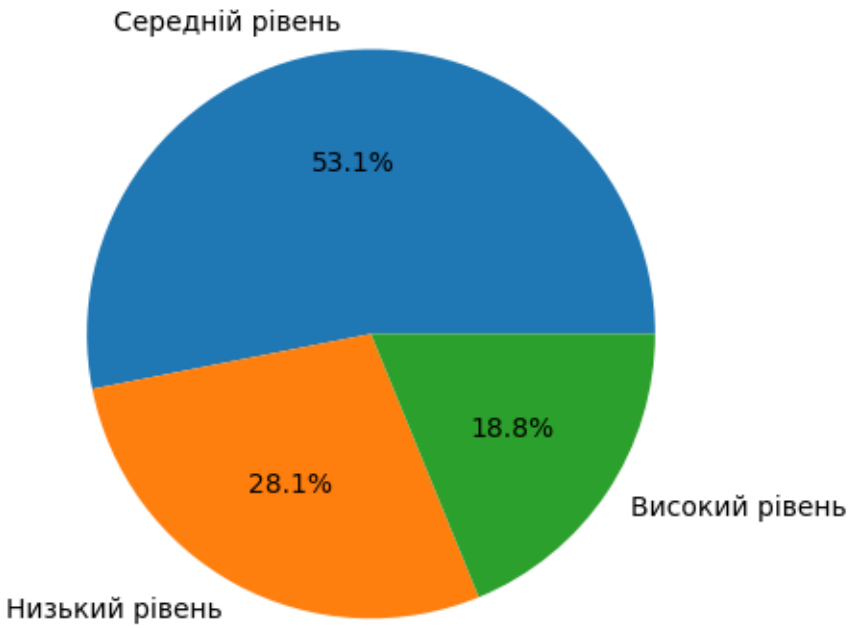
Отримані результати підтверджують, що мотивація досягнення виступає важливим внутрішнім чинником формування лідерства, оскільки визначає рівень активності, ініціативності та готовності брати на себе відповідальність.

Узагальнені результати дослідження за методикою Т. Елерса представлені у таблиці 2.3.6 та на рисунку 2.3.5.

Таблиця 2.3.6 – Рівні мотивації досягнення успіху підлітків (за методикою Т. Елерса)

Рівень мотивації	Кількість осіб	Відсоток (%)
Високий	6	18,8 %
Середній	17	53,1 %
Низький	9	28,1 %
Разом	32	100 %

Рис. 2.3.5. Розподіл підлітків за рівнями мотивації досягнення успіху



Як видно з рисунка 2.3.5, у структурі мотивації досягнення успіху переважає середній рівень, що свідчить про наявність у підлітків прагнення до результату, але недостатню стійкість у його досягненні. Водночас значна

частина учнів має низький рівень мотивації, що може ускладнювати прояв лідерської активності.

Отже, результати констатувального етапу емпіричного дослідження дозволили визначити рівень сформованості лідерських якостей у підлітків за основними структурними компонентами: організаторським, комунікативним, мотиваційним та рефлексивним.

Аналіз отриманих даних показав, що у більшості досліджуваних переважає середній рівень розвитку лідерських якостей. Це свідчить про наявність окремих сформованих характеристик лідерства (ініціативність, здатність до взаємодії, прагнення до участі у спільній діяльності), однак їх прояв має ситуативний і нестійкий характер. Значна частина підлітків демонструє низький рівень розвитку окремих компонентів лідерства, що проявляється у невпевненості, недостатній активності, залежності від думки оточення та низькій готовності брати на себе відповідальність.

Встановлено, що комунікативні здібності у підлітків розвинені краще, ніж організаторські, що відповідає віковим особливостям цього періоду, коли провідною діяльністю є спілкування з однолітками. Водночас рівень розвитку організаторських умінь, а також мотивації досягнення успіху і адекватної самооцінки залишається недостатнім, що обмежує реалізацію лідерського потенціалу.

Порівняльний аналіз результатів різних методик підтвердив їх узгодженість і дозволив отримати цілісне уявлення про стан розвитку лідерських якостей у підлітків. Виявлені тенденції свідчать про необхідність цілеспрямованого психолого-педагогічного впливу, спрямованого на розвиток ініціативності, відповідальності, навичок організації діяльності, саморегуляції та формування адекватної самооцінки.

Таким чином, результати дослідження обґрунтовують доцільність впровадження спеціально розробленої тренінгової програми розвитку лідерських якостей підлітків, ефективність якої буде перевірено на формувальному етапі експерименту.

Висновки до другого розділу

У другому розділі кваліфікаційної роботи було здійснено емпіричне дослідження рівня сформованості лідерських якостей у підлітків, визначено організаційні засади дослідження, обґрунтовано вибір психодіагностичних методик та проведено аналіз отриманих результатів.

Встановлено, що дослідження має поетапний характер і реалізується через констатувальний, формувальний та контрольний етапи, що забезпечує можливість не лише діагностики початкового рівня розвитку лідерських якостей, а й перевірки ефективності цілеспрямованого педагогічного впливу. Використаний комплекс методів (спостереження, тестування, анкетування, математико-статистична обробка даних) забезпечив всебічність і достовірність отриманих результатів.

Результати констатувального етапу показали, що у більшості підлітків переважає середній рівень розвитку лідерських якостей, що свідчить про часткову сформованість їх основних компонентів. Водночас значна частина учнів має низький рівень розвитку лідерських здібностей, що проявляється у недостатній ініціативності, невпевненості у власних силах, залежності від думки оточення та низькій готовності до прийняття відповідальних рішень.

Виявлено, що комунікативні здібності у підлітків розвинені краще, ніж організаторські, що відповідає віковим особливостям даного періоду розвитку. Разом з тим недостатній рівень розвитку організаторських умінь, мотивації досягнення успіху та адекватної самооцінки обмежує реалізацію лідерського потенціалу більшості учнів.

Порівняльний аналіз результатів, отриманих за різними методиками, підтвердив їх узгодженість та дозволив отримати цілісне уявлення про структуру лідерських якостей підлітків. Було встановлено, що лідерство формується як інтегративна характеристика особистості, що поєднує мотиваційні, емоційно-вольові, комунікативні та організаторські компоненти.

Отримані результати засвідчують необхідність цілеспрямованого розвитку лідерських якостей у підлітків у процесі освітньої діяльності. Це обумовлює доцільність розробки та впровадження спеціальної тренінгової програми, спрямованої на формування ініціативності, відповідальності, навичок саморегуляції, комунікативної компетентності та організаторських умінь.

Результати емпіричного дослідження стали підґрунтям для переходу до третього розділу роботи, у якому представлено розробку та апробацію програми розвитку лідерських якостей підлітків.

Таким чином, результати емпіричного дослідження стали підґрунтям для переходу до третього розділу роботи, у якому представлено розробку та апробацію програми розвитку лідерських якостей підлітків.

РОЗДІЛ 3
ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНА ПРОГРАМА РОЗВИТКУ ЛІДЕРСЬКИХ ЯКОСТЕЙ У ПІДЛІТКІВ

3.1 Теоретичне обґрунтування тренінгової програми розвитку лідерських якостей підлітків (мета, завдання, структура, етапи)

Сучасний етап розвитку суспільства висуває до особистості нові вимоги, серед яких особливого значення набувають такі якості, як ініціативність, цілеспрямованість, відповідальність і здатність до прийняття рішень. У поєднанні з розвиненими комунікативними та організаторськими вміннями ці характеристики формують основу лідерського потенціалу особистості.

Освітнє середовище сьогодні орієнтоване не лише на засвоєння учнями системи знань, але й на розвиток їхніх особистісних якостей, що забезпечують ефективну соціальну взаємодію, самореалізацію та активну життєву позицію. Однією з ключових компетентностей у цьому контексті виступає лідерський потенціал, який визначає здатність особистості впливати на інших, організовувати спільну діяльність, проявляти ініціативу та нести відповідальність за прийняті рішення.

Формування лідерських якостей є ефективним за умови створення ситуацій успіху, які сприяють позитивному емоційному досвіду підлітка та зміцненню віри у власні можливості. У підлітковому віці значно зростає потреба у визнанні, самоствердженні та досягненні успіху. Водночас невдачі можуть викликати зниження мотивації, невпевненість і страх перед оцінкою з боку оточення, що зумовлює необхідність цілеспрямованої підтримки та розвитку стійкості до труднощів.

Кожен підліток володіє певним потенціалом до лідерства, який потребує виявлення та розвитку. Важливим завданням педагогічного впливу є створення умов, у яких учень може реалізувати свої здібності, проявити ініціативу та набути досвіду успішної взаємодії. Особливу роль у цьому

процесі відіграє залучення підлітків до спільної діяльності, яка сприяє розвитку соціальної активності, відповідальності та згуртованості.

У підлітковому віці (12–15 років) спілкування з однолітками стає провідною діяльністю, що значною мірою визначає формування самооцінки, поведінкових стратегій і ціннісних орієнтацій. Саме в цей період відбувається активне становлення самосвідомості, прагнення до самоствердження та розширення соціального досвіду. Тому підлітковий вік є сенситивним для розвитку лідерських якостей: одні учні активно проявляють лідерський потенціал, тоді як інші потребують спеціально організованої підтримки.

Важливим завданням освітнього процесу є не лише виявлення лідерів, а й створення умов для розвитку лідерських якостей у кожного учня. Це передбачає організацію діяльності, у якій підлітки можуть проявляти ініціативу, брати на себе відповідальність, набувати досвіду прийняття рішень та взаємодії в колективі.

З огляду на зазначене було розроблено тренінгову програму розвитку лідерських якостей підлітків «Я – Лідер» (див. Додаток А), яка спрямована на виявлення, активізацію та розвиток лідерського потенціалу. Реалізація програми передбачає формування в учасників умінь ефективної комунікації, організації діяльності, самопрезентації, прийняття рішень та рефлексії.

У процесі проходження тренінгової програми підлітки отримують можливість усвідомити власні сильні сторони, розвинути впевненість у собі, набути досвіду взаємодії в групі та навчитися застосовувати свої здібності у соціально значущій діяльності.

Мета програми полягає у формуванні та розвитку лідерських якостей підлітків шляхом активізації їхнього особистісного потенціалу, а також розвитку навичок самопізнання, ефективної комунікації, прийняття рішень і взаємодії в групі.

Основні завдання тренінгової програми:

- сприяти усвідомленню підлітками сутності лідерства та власного лідерського потенціалу;

- розвивати навички ефективної комунікації, співпраці та взаєморозуміння в колективі;
- формувати ініціативність, відповідальність, здатність до прийняття рішень і організації спільної діяльності;
- сприяти розвитку позитивної самооцінки, емоційного інтелекту та конструктивного ставлення до себе й інших;
- формувати згуртованість групи та розвивати навички командної взаємодії.

Принципи реалізації програми:

1. **Принцип активності** — передбачає залучення учасників до виконання практичних вправ, участі в рольових іграх, дискусіях та інших інтерактивних формах роботи.
2. **Принцип гнучкості та варіативності** — забезпечує можливість адаптації змісту занять відповідно до актуальних потреб і запитів учасників без порушення загальної логіки програми.
3. **Принцип діалогічності** — спрямований на створення умов для відкритого спілкування, взаємоповаги та активного обміну думками між учасниками.
4. **Принцип особистісно-орієнтованого підходу** — передбачає врахування вікових, індивідуально-психологічних особливостей підлітків та підтримку їхнього особистісного розвитку.
5. **Принцип гуманізації** — ґрунтується на визнанні унікальності кожної особистості, її права на самовираження та розвитку власного потенціалу в умовах поваги й прийняття.
6. **Принцип безпечного середовища** — передбачає створення атмосфери довіри, підтримки та психологічного комфорту, що сприяє відкритості учасників.
7. **Принцип рефлексії** — забезпечує усвідомлення учасниками власного досвіду через аналіз дій, емоцій і результатів після кожного заняття.

Характеристика тренінгової програми

Назва програми — «Я – Лідер». Вона орієнтована на учнів 7–8 класів віком 12–14 років. Оптимальна чисельність тренінгової групи становить 10–15 осіб, що забезпечує ефективну взаємодію та активну участь кожного учасника.

Програма передбачає проведення 7 тренінгових занять тривалістю 60–80 хвилин кожне. Основною формою роботи виступає інтерактивний тренінг, який включає вправи, рольові ігри, дискусії, аналіз ситуацій та інші активні методи навчання. Підбиття підсумків здійснюється за допомогою спостереження, анкетування, самооцінки та групової рефлексії.

Структура та етапи реалізації програми

Реалізація програми здійснюється поетапно та включає три основні блоки:

1. **Організаційно-мотиваційний етап (1–2 заняття).** На цьому етапі створюється позитивний психологічний клімат у групі, формується довіра між учасниками, актуалізується інтерес до теми лідерства та усвідомлюється його значущість для особистісного розвитку.

2. **Основний етап (3–6 заняття).** Спрямований на розвиток ключових компонентів лідерських якостей, зокрема комунікативних, організаторських, емоційно-вольових і соціально-перцептивних умінь. Учасники набувають практичного досвіду взаємодії, прийняття рішень, відповідальності та командної роботи.

3. **Рефлексивно-узагальнювальний етап (7 заняття).** Передбачає підбиття підсумків роботи, усвідомлення особистісних змін, аналіз отриманого досвіду та формування індивідуальних цілей подальшого розвитку лідерських якостей.

Етапи формувального експерименту

Формувальний експеримент було організовано у три взаємопов’язані етапи:

1. **Підготовчий етап.** Його метою було створення організаційних і методичних умов для проведення дослідження. На цьому етапі здійснювалося узгодження роботи з адміністрацією навчального закладу, формування експериментальної та контрольної груп, проведення інструктажу учасників, визначення цілей і завдань програми, а також первинна діагностика рівня розвитку лідерських якостей за допомогою обраних методик.

2. **Основний (формувальний) етап.** Метою цього етапу була безпосередня реалізація тренінгової програми. З учасниками експериментальної групи проведено 7 занять, кожне з яких мало тематичну спрямованість:

- «Що таке лідерство?»
- «Самопізнання як основа лідерства»
- «Комунікація і взаєморозуміння»
- «Командна взаємодія»
- «Прийняття рішень і відповідальність»
- «Емоційний інтелект і саморегуляція»
- «Я – лідер свого життя»

У процесі занять використовувалися інтерактивні методи: рольові ігри, дискусії, групові вправи, елементи арт-терапії, самооцінювання та взаємоаналіз. Особлива увага приділялася розвитку емоційної компетентності, ініціативності, здатності до співпраці та формуванню позитивної «Я-концепції». Після кожного заняття проводилася рефлексія, що сприяла усвідомленню отриманого досвіду.

3. **Контрольно-результативний етап.** На завершальному етапі здійснювалася оцінка ефективності впровадженої програми. Для цього повторно застосовувалися ті самі психодіагностичні методики, що й на початковому етапі. Отримані результати підлягали кількісному (описова статистика) та якісному (порівняльний аналіз, спостереження) аналізу, а також перевірялися за допомогою t-критерію Стьюдента.

Таблиця 3.1.1 – Зміст і методи психолого-педагогічної програми розвитку лідерських якостей підлітків «Я – Лідер»

№ заняття	Тема заняття	Мета	Основні методи та вправи
1	Що таке лідерство?	Формування уявлення про лідерство, створення позитивного клімату	Знайомство, мозковий штурм, вправа «Очікування», групове обговорення
2	Самопізнання як шлях до лідерства	Розвиток самосвідомості та самооцінки	«Мої сильні сторони», тестування, «Дерево досягнень», рефлексія
3	Комунікація і взаєморозуміння	Формування навичок ефективного спілкування	«Активне слухання», рольові ігри, «Передай інформацію», дискусія
4	Командна робота	Розвиток навичок співпраці та взаємодії	Командні вправи, «Міст довіри», спільне вирішення завдань
5	Прийняття рішень та відповідальність	Формування навичок прийняття рішень	Аналіз ситуацій, рольові ігри, вправи на вибір і відповідальність
6	Емоційний інтелект і саморегуляція	Розвиток емоційної компетентності	«Мої емоції», вправи на саморегуляцію, релаксаційні техніки
7	Я – лідер свого життя	Узагальнення досвіду та постановка цілей	«Мій шлях лідера», «Лист у майбутнє», групова рефлексія

Представлена програма має послідовну структуру та спрямована на поетапний розвиток основних компонентів лідерських якостей: від усвідомлення сутності лідерства до формування практичних навичок і особистісного самовизначення.

Отже, у межах даного підпункту було розкрито зміст та методичне забезпечення психолого-педагогічної програми розвитку лідерських якостей підлітків «Я – Лідер». Встановлено, що програма має чітку логічну структуру та реалізується поетапно — від формування мотивації та самосвідомості до

розвитку практичних навичок лідерської поведінки та узагальнення набутого досвіду.

Аналіз змісту занять показав, що програма спрямована на комплексний розвиток ключових компонентів лідерства: комунікативного, організаторського, емоційно-вольового та мотиваційного. Використання інтерактивних методів (рольові ігри, групові вправи, дискусії, рефлексивні техніки) забезпечує активне залучення учасників до процесу навчання та створює умови для набуття практичного досвіду соціальної взаємодії.

Особливістю програми є її орієнтація на особистісний розвиток підлітків, формування позитивної «Я-концепції», розвиток емоційного інтелекту та навичок саморегуляції. Важливу роль відіграє рефлексивний компонент, який сприяє усвідомленню власних змін, формуванню відповідальності та здатності до самовдосконалення.

Таким чином, запропонована програма створює сприятливі умови для розвитку лідерського потенціалу підлітків, оскільки поєднує теоретичне осмислення феномену лідерства з практичною діяльністю та особистісним досвідом учасників.

3.2 Зміст, методи та форми реалізації програми розвитку лідерських якостей підлітків

Формування лідерських якостей у підлітковому віці є складним і багатокомпонентним процесом, який потребує цілеспрямованого психолого-педагогічного впливу. Ефективність розвитку лідерського потенціалу значною мірою залежить від організації освітнього середовища, використання активних методів навчання та створення умов для самореалізації підлітків у колективній діяльності.

Розроблена тренінгова програма «Я – Лідер» спрямована на комплексний розвиток особистісних, комунікативних, організаторських та емоційно-вольових компонентів лідерства. Її зміст побудований відповідно до

психологічних особливостей підліткового віку, з урахуванням потреби підлітків у самоствердженні, соціальному визнанні, спілкуванні та груповій взаємодії.

Програма орієнтована не лише на формування окремих лідерських умінь, а й на розвиток цілісної особистості, здатної до відповідальної поведінки, конструктивної взаємодії та ефективної самореалізації в соціальному середовищі.

Основні напрями реалізації програми

Зміст тренінгової програми охоплює декілька взаємопов'язаних напрямів розвитку лідерських якостей підлітків:

- розвиток самосвідомості та позитивної самооцінки;
- формування комунікативної компетентності;
- розвиток організаторських здібностей;
- формування навичок командної взаємодії;
- розвиток емоційного інтелекту та саморегуляції;
- формування відповідальності та ініціативності;
- розвиток рефлексивних умінь.

Особлива увага приділялася створенню ситуацій успіху, що сприяють підвищенню впевненості підлітків у власних можливостях та формуванню позитивного ставлення до себе й інших.

Таблиця 3.2.1 – Основні напрями розвитку лідерських якостей у програмі «Я – Лідер»

Напрям роботи	Зміст діяльності	Очікуваний результат
Самопізнання та самооцінка	Вправи на усвідомлення власних сильних сторін, рефлексія, самоаналіз	Формування позитивної самооцінки та впевненості у собі
Комунікативний розвиток	Тренування навичок спілкування, активного слухання, аргументації	Покращення міжособистісної взаємодії

Напрям роботи	Зміст діяльності	Очікуваний результат
Організаторські здібності	Групові завдання, рольові ігри, розподіл ролей	Розвиток навичок координації та відповідальності
Командна взаємодія	Колективні вправи, проєктна діяльність	Формування навичок співпраці та згуртованості
Емоційна саморегуляція	Вправи на усвідомлення й контроль емоцій	Розвиток емоційного інтелекту
Лідерська активність	Ситуаційні вправи, прийняття рішень	Формування ініціативності та самостійності

Форми реалізації програми

Програма реалізовувалася у формі соціально-психологічного тренінгу, який забезпечує активну участь кожного учасника у процесі взаємодії. Саме тренінгова форма роботи є найбільш ефективною для розвитку лідерських якостей, оскільки дозволяє поєднати теоретичні знання з практичним досвідом міжособистісної взаємодії.

У процесі реалізації програми використовувалися такі форми роботи:

- тренінгові заняття;
- групові дискусії;
- рольові та ділові ігри;
- мозкові штурми;
- вправи на самопізнання;
- аналіз проблемних ситуацій;
- творчі групові завдання;
- вправи на рефлексію;
- командні проєкти.

Групова форма роботи сприяла розвитку навичок співробітництва, відповідальності та взаємної підтримки. У процесі спільної діяльності підлітки вчилися координувати власні дії з діями інших учасників, аргументовано висловлювати власну позицію, знаходити компромісні рішення та брати відповідальність за результати роботи групи.

Таблиця 3.2.2 – Форми роботи та їх значення у розвитку лідерських якостей

Форма роботи	Характеристика	Які якості розвиває
Тренінгові вправи	Активна взаємодія учасників	Ініціативність, комунікативність
Рольові ігри	Моделювання соціальних ситуацій	Відповідальність, уміння приймати рішення
Дискусії	Обговорення проблемних питань	Аргументація, критичне мислення
Командні завдання	Спільне досягнення мети	Співпраця, організаторські здібності
Рефлексивні вправи	Аналіз власних дій та емоцій	Самооцінка, саморегуляція
Арт-терапевтичні елементи	Творче самовираження	Емоційна відкритість, впевненість

Методи реалізації програми

У процесі реалізації програми використовувався комплекс психолого-педагогічних методів, спрямованих на активізацію особистісного потенціалу підлітків та формування практичного досвіду лідерської поведінки.

Основними методами роботи були:

- метод групової взаємодії;
- метод активного соціально-психологічного навчання;
- метод рольового моделювання;
- метод аналізу ситуацій;
- метод рефлексії;
- метод позитивного підкріплення;
- фасилітаційні методи;
- елементи арт-терапії.

Використання інтерактивних методів забезпечувало залучення учасників до активної діяльності, сприяло розвитку самостійності, критичного мислення та соціальної активності. Значна увага приділялася формуванню

емоційної компетентності, навичок конструктивного спілкування та вміння працювати в команді.

Таблиця 3.2.3 – Методи реалізації програми та їх психологічне значення

Метод	Зміст використання	Психологічне значення
Метод групової взаємодії	Спільне виконання завдань	Формування навичок співпраці
Рольове моделювання	Програвання життєвих ситуацій	Розвиток соціальної компетентності
Метод рефлексії	Самоаналіз поведінки та емоцій	Усвідомлення власних можливостей
Мозковий штурм	Колективний пошук рішень	Розвиток креативності та ініціативності
Метод позитивного підкріплення	Підтримка успішної поведінки	Формування впевненості у собі
Арт-терапевтичні техніки	Творче вираження переживань	Зниження емоційного напруження

Структура програми передбачала поступове ускладнення змісту занять: від формування мотивації та самопізнання — до розвитку комунікативних, організаторських та емоційно-вольових умінь. Кожне заняття мало чітку структуру та включало вступну частину, основний блок вправ і підсумкову рефлексію.

Таким чином, зміст, форми та методи реалізації програми «Я – Лідер» були спрямовані на комплексний розвиток лідерських якостей підлітків, створення умов для активної самореалізації, формування соціальної відповідальності та готовності до ефективної взаємодії у колективі.

3.3 Оцінка ефективності програми за результатами формувального експерименту

Реалізація тренінгової програми розвитку лідерських якостей підлітків «Я – Лідер» була спрямована на створення сприятливих психолого-педагогічних умов для особистісного розвитку учасників та підвищення рівня сформованості їхніх лідерських якостей.

У процесі впровадження програми особлива увага приділялася створенню атмосфери довіри, відкритості та психологічного комфорту, що сприяло ефективному спілкуванню, активному сприйняттю інформації та розвитку творчої активності учасників. Значну роль відіграв розвиток рефлексивних умінь, які дозволяли підліткам аналізувати власний досвід, оцінювати поведінку та усвідомлювати особистісні зміни.

Важливим компонентом програми стало формування навичок міжособистісної взаємодії, зокрема розвиток асертивності, уміння конструктивно відстоювати власну позицію та ефективно взаємодіяти з іншими членами групи.

Організація роботи здійснювалася у груповій формі, яка довела свою ефективність у процесі формування знань, розвитку практичних умінь і закріплення набутих навичок. Саме групова взаємодія створює умови для активного обміну досвідом, взаємної підтримки та розвитку соціальної компетентності підлітків.

У ході реалізації програми застосовувався комплекс різноманітних методів, зокрема: спостереження, бесіда, опитування, аналіз діяльності та її результатів, інтерпретація отриманих даних, порівняльний аналіз, а також інтерактивні методи — «мозковий штурм», рольові та психотерапевтичні ігри, тренінгові вправи, елементи поведінкового тренінгу та релаксаційні техніки.

Основні структурні компоненти тренінгової програми розвитку лідерських якостей підлітків «Я – Лідер» узагальнено та представлено в таблиці 3.3.1.

Таблиця 3.3.1 – Структура тренінгової програми розвитку лідерських якостей підлітків «Я – Лідер»

№	Тема заняття	Ціль заняття	Основний зміст і методи роботи	Очікувані результати
1	Вступ. Поняття лідерства	Формування позитивного психологічного клімату, ознайомлення з поняттям лідерства та мотивація до участі	Вправи на знайомство («Ім’я з рухом»), обговорення сутності лідерства, мозковий штурм, коротке теоретичне повідомлення, рефлексія	Учасники отримують уявлення про лідерство, налаштовуються на спільну діяльність
2	Самопізнання і лідерство	Розвиток самосвідомості, підвищення самооцінки та усвідомлення власних ресурсів	Творчі вправи («Портрет лідера», «Дерево досягнень»), обмін позитивними характеристиками, обговорення значення самопізнання, рефлексія	Формується адекватна самооцінка, зростає впевненість у власних можливостях
3	Ефективна комунікація	Розвиток навичок взаємодії, слухання та емпатії	Вправи на передачу інформації, невербальну комунікацію («Дзеркало»), парна взаємодія, дискусія щодо бар’єрів спілкування	Покращуються навички спілкування, розвивається здатність до розуміння інших
4	Робота в команді	Формування навичок співпраці та відповідальності за спільний результат	Колективні творчі завдання, кооперативні ігри, вправи на довіру, обговорення ролі лідера в команді	Розвивається згуртованість, уміння працювати в групі та координувати діяльність
5	Прийняття рішень і відповідальність	Розвиток здатності до вибору та відповідального	Аналіз проблемних ситуацій, рольові ігри, індивідуальні вправи на	Учасники вчаться приймати обґрунтовані

№	Тема заняття	Ціль заняття	Основний зміст і методи роботи	Очікувані результати
		ставлення до рішень	усвідомлення відповідальності, групове обговорення	рішення та усвідомлювати їх наслідки
6	Емоційний інтелект	Формування навичок розпізнавання та регуляції емоцій	Вправи на визначення емоційних станів, інсценування ситуацій, техніки саморегуляції, рефлексія	Підвищується емоційна компетентність, розвивається самоконтроль
7	Самореалізація та лідерство	Узагальнення досвіду та формування особистих цілей розвитку	Творчі вправи («Мій шлях лідера»), написання листа в майбутнє, обмін враженнями, підсумкова дискусія	Учасники усвідомлюють власний розвиток, визначають перспективи самореалізації

Очікувані результати реалізації програми

У результаті проходження тренінгової програми «Я – Лідер» передбачається досягнення позитивних змін у розвитку особистості підлітків та підвищення рівня сформованості їхніх лідерських якостей.

Зокрема, учасники програми:

- набувають цілісного уявлення про феномен лідерства та усвідомлюють власний лідерський потенціал;
- оволодівають базовими навичками ефективної комунікації, взаємодії в команді та саморегуляції;
- проявляють підвищений рівень ініціативності, відповідальності та впевненості у власних можливостях;
- формують адекватну позитивну самооцінку та мотивацію до особистісного зростання і саморозвитку;
- демонструють готовність до виконання лідерських ролей у навчальному колективі та соціальному середовищі.

Після розроблення та впровадження тренінгової програми «Я – Лідер», спрямованої на розвиток лідерських якостей підлітків, було проведено контрольний етап експериментального дослідження. Його основною метою стало оцінювання ефективності запропонованої програми шляхом порівняння показників, отриманих на констатувальному та контрольному етапах.

Для визначення динаміки змін у рівні сформованості лідерських якостей було використано той самий комплекс психодіагностичних методик, що застосовувався на попередньому етапі, а саме: методику «Визначення лідерських здібностей» та тест «Ваш лідерський потенціал».

Дослідження проводилося серед 32 учнів 7–8 класів, які брали участь у реалізації тренінгової програми.

За результатами повторного застосування методики «Визначення лідерських здібностей» було отримано дані, що відображають зміни у рівні розвитку лідерських якостей підлітків. Узагальнені результати представлені у таблиці 3.3.2.

Таблиця 3.2. Динаміка показників за методикою «Визначення лідерських здібностей»

Рівень розвитку лідерських здібностей	До експерименту	Після експерименту
Високий	5 (15,6 %)	12 (37,5 %)
Середній	16 (50,0 %)	16 (50,0 %)
Низький	11 (34,4 %)	4 (12,5 %)
Разом	32 (100%)	32 (100%)

Порівняльний аналіз даних, представлених у таблиці, свідчить про позитивну динаміку розвитку лідерських здібностей підлітків після реалізації тренінгової програми. Зокрема, частка учасників із високим рівнем значно

зросла (з 15,6 % до 37,5 %), тоді як кількість підлітків із низьким рівнем суттєво скоротилася — з 34,4 % до 12,5 %.

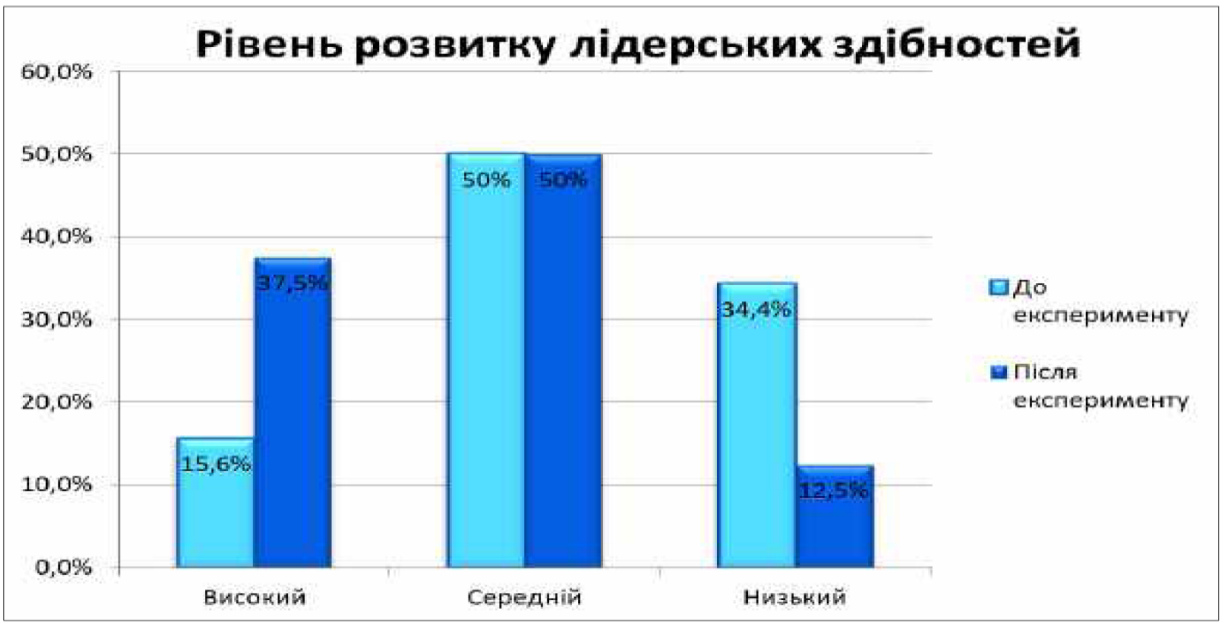


Рис. 3.3.1 – Порівняльні показники рівня розвитку лідерських здібностей підлітків до та після реалізації тренінгової програми

Отримані результати свідчать про позитивні зміни у розвитку організаторських і комунікативних умінь підлітків, підвищення рівня впевненості у власних можливостях, здатності впливати на групу та приймати самостійні рішення.

Аналіз результатів повторного застосування тесту «Ваш лідерський потенціал» також засвідчив наявність позитивної динаміки, що проявляється у зростанні частки учнів із вищим рівнем лідерського потенціалу (див. табл. 3.3).

Отримані результати узгоджуються з даними, отриманими за попередньою методикою, та підтверджують загальну позитивну динаміку розвитку лідерських якостей підлітків. Зокрема, спостерігається підвищення рівня впевненості у власних можливостях, зростання соціальної активності та ініціативності, а також посилення мотивації до досягнення успіху.

Таблиця 3.3.3 – Порівняльні результати діагностики лідерського потенціалу підлітків

Рівень лідерського потенціалу	До експерименту	Після експерименту
Високий	4 (12,5 %)	10 (31,3 %)
Середній	18 (56,2 %)	19 (59,4 %)
Низький	10 (31,3 %)	3 (9,3 %)
Разом	32 (100%)	32 (100%)

Крім того, підлітки демонструють більшу готовність брати на себе відповідальність у процесі виконання групових завдань, а також виявляють відкритість до взаємодії та комунікації з однолітками.

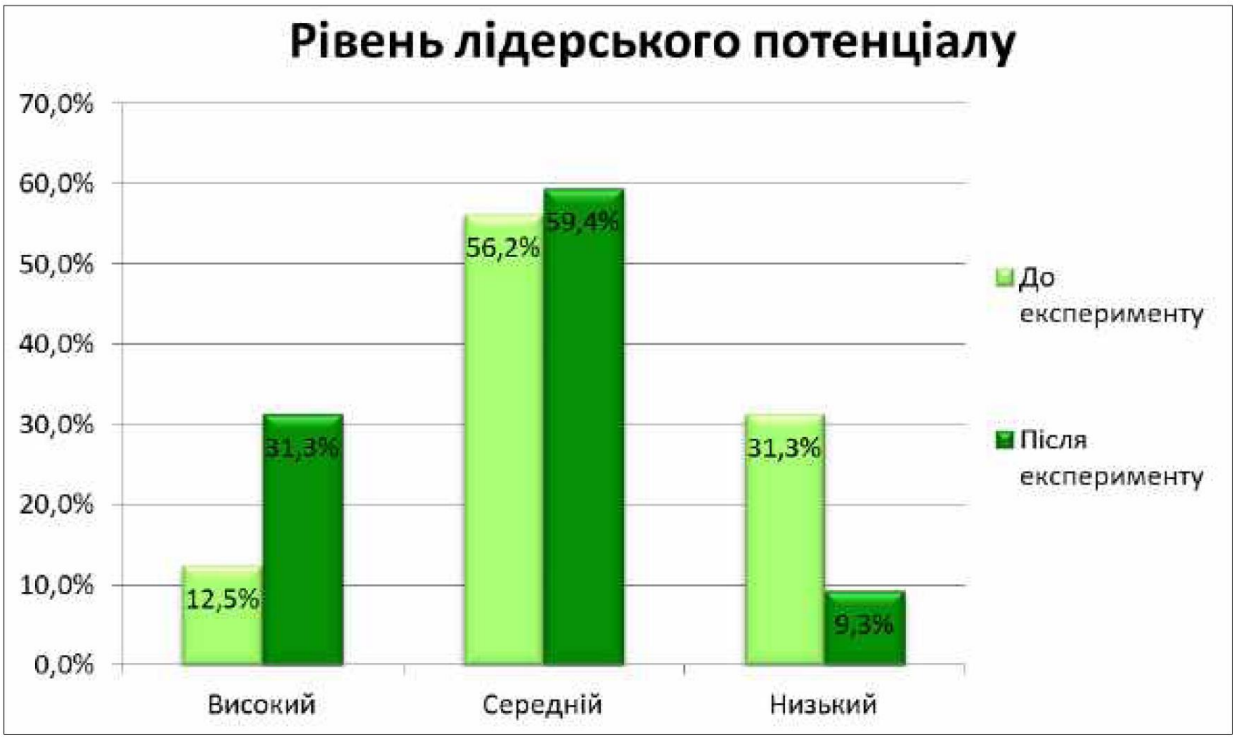


Рис. 3.3.2 – Динаміка змін рівня лідерського потенціалу підлітків у процесі формувального експерименту

З метою визначення статистичної значущості відмінностей між середніми показниками, отриманими на констатувальному та контрольному

етапах дослідження, було застосовано t-критерій Стьюдента для залежних вибірок (див. табл. 3.4).

Для проведення статистичного аналізу були використані узагальнені дані, отримані за результатами двох психодіагностичних методик — «Визначення лідерських здібностей» (Л. Уманський) та «Ваш лідерський потенціал» (Є. Жаріков, Є. Крушельницький). Зведені показники включають середні значення та розподіл рівнів сформованості лідерських якостей підлітків на різних етапах експерименту.

Таблиця 3.3.4 – Результати статистичної перевірки відмінностей показників до і після реалізації тренінгової програми (t-критерій Стьюдента)

Методика	Середнє значення до	Середнє значення після	tемп	tкр ($p \leq 0.05$)	Висновок
«Визначення лідерських здібностей»	15.8	19.6	**3.12**	2.04	Різниця статистично значуща
«Ваш лідерський потенціал»	16.3	20.1	**2.85**	2.04	Різниця статистично значуща

Оскільки отримані емпіричні значення t (3,12 та 2,85) перевищують критичне значення (2,04) при рівні статистичної значущості $p < 0,05$, можна зробити висновок про наявність статистично значущих відмінностей між показниками, зафіксованими до та після впровадження тренінгової програми.

Таблиця 3.3.5 – Узагальнені результати розвитку лідерських якостей підлітків за всіма методиками до і після формувального експерименту

Методика	Показник	До експерименту (М)	Після експерименту (М)	t-емпіричне	Рівень значущості
«Визначення лідерських здібностей» (Л. Уманський)	Рівень лідерських здібностей	24,3	29,7	3,12	$p < 0,05$
«Ваш лідерський потенціал» (Є. Жаріков, Є. Крушельницький)	Лідерський потенціал	28,6	34,1	2,85	$p < 0,05$
«Самооцінка лідерських якостей»	Рівень самооцінки	21,8	27,9	2,74	$p < 0,05$
«Мотивація досягнення успіху» (Т. Елерс)	Рівень мотивації	19,5	25,2	2,68	$p < 0,05$

Представлені результати свідчать про загальну позитивну динаміку розвитку лідерських якостей підлітків за всіма досліджуваними показниками. Відзначається зростання середніх значень за кожною методикою, що вказує на підвищення рівня лідерських здібностей, розвитку лідерського потенціалу, адекватності самооцінки та мотивації досягнення успіху.

Значення t-критерію Стьюдента у всіх випадках перевищують критичний рівень, що свідчить про статистично значущі відмінності між показниками до і після формувального експерименту. Це підтверджує ефективність тренінгової програми «Я – Лідер» як засобу комплексного розвитку лідерських якостей у підлітків.

Отже, результати контрольного етапу експериментального дослідження підтвердили ефективність розробленої тренінгової програми розвитку лідерських якостей підлітків «Я – Лідер». Порівняльний аналіз показників, отриманих до та після її впровадження, засвідчив наявність позитивної динаміки у розвитку основних компонентів лідерства.

Зокрема, спостерігається зростання частки підлітків із високим рівнем розвитку лідерських здібностей і лідерського потенціалу, а також зменшення кількості учнів із низькими показниками. Виявлені зміни проявляються у підвищенні рівня комунікативної активності, організаторських умінь, ініціативності, відповідальності та впевненості у власних силах.

Результати повторної діагностики за різними методиками є узгодженими, що підтверджує цілісність і системність змін у структурі лідерських якостей підлітків. Використання t-критерію Стьюдента засвідчило статистичну значущість отриманих відмінностей, що доводить невипадковий характер позитивних змін та їх зумовленість впливом тренінгової програми.

Таким чином, реалізація програми «Я – Лідер» сприяє ефективному розвитку лідерського потенціалу підлітків, оскільки забезпечує формування як особистісних, так і соціально-комунікативних якостей, необхідних для успішної взаємодії та самореалізації в сучасному суспільстві.

Висновки до третього розділу

У третьому розділі кваліфікаційної роботи було теоретично обґрунтовано, розроблено та апробовано психолого-педагогічну програму розвитку лідерських якостей підлітків «Я – Лідер», а також здійснено оцінку її ефективності за результатами формувального експерименту.

Встановлено, що розроблена програма має цілісну структуру, яка включає організаційно-мотиваційний, основний та рефлексивно-узагальнювальний етапи, і спрямована на поетапний розвиток ключових компонентів лідерства: комунікативного, організаторського, емоційно-

вольового та мотиваційного. Використання інтерактивних методів навчання (тренінгові вправи, рольові ігри, групові дискусії, рефлексивні техніки) забезпечило активне залучення підлітків до діяльності та сприяло формуванню практичного досвіду лідерської поведінки.

Результати формувального експерименту засвідчили позитивну динаміку розвитку лідерських якостей підлітків за всіма досліджуваними показниками. Зокрема, відзначено зростання рівня лідерських здібностей, підвищення лідерського потенціалу, розвиток адекватної самооцінки та посилення мотивації досягнення успіху. Водночас спостерігається зменшення кількості підлітків із низьким рівнем сформованості зазначених якостей.

Статистична обробка результатів із застосуванням t-критерію Стьюдента підтвердила достовірність отриманих змін, що свідчить про ефективність впровадженої тренінгової програми. Отримані результати доводять, що цілеспрямований психолого-педагогічний вплив сприяє комплексному розвитку лідерського потенціалу підлітків.

Таким чином, розроблена програма «Я – Лідер» є дієвим засобом формування лідерських якостей у підлітковому віці, оскільки забезпечує розвиток як особистісних, так і соціально-комунікативних характеристик, необхідних для успішної самореалізації та ефективної взаємодії в сучасному суспільстві.

ВИСНОВКИ

У кваліфікаційній роботі здійснено комплексне дослідження проблеми формування лідерських якостей у підлітковому віці, що дозволило досягти поставленої мети та виконати визначені завдання.

1. У процесі теоретичного аналізу наукових джерел уточнено сутність понять «лідерство» та «лідерські якості». Встановлено, що лідерство розглядається як багатовимірний соціально-психологічний феномен, який поєднує особистісні, комунікативні, мотиваційні та діяльнісні аспекти. Лідерські якості визначаються як інтегративна характеристика особистості, що включає здатність впливати на інших, організовувати спільну діяльність, приймати рішення та нести відповідальність.

2. Визначено, що підлітковий вік є сенситивним періодом для формування лідерських якостей. Його психологічні та вікові особливості (розвиток самосвідомості, прагнення до самоствердження, підвищена роль спілкування з однолітками, формування ціннісних орієнтацій) створюють сприятливі умови для розвитку лідерського потенціалу. Водночас встановлено, що становлення лідерських якостей має індивідуальний характер і залежить від соціального середовища, рівня самооцінки та досвіду взаємодії.

3. Аналіз сучасних психолого-педагогічних підходів показав, що ефективний розвиток лідерського потенціалу підлітків забезпечується за умови поєднання діяльнісного, соціально-комунікативного, компетентнісного та інтегративного підходів. Визначено, що важливу роль відіграють активні та інтерактивні методи навчання (тренінги, проєктна діяльність, групова взаємодія), які створюють умови для розвитку ініціативності, відповідальності та соціальної активності.

4. У ході емпіричного дослідження встановлено, що у більшості підлітків переважає середній рівень сформованості лідерських якостей, що свідчить про часткову сформованість їх структурних компонентів. Виявлено недостатній розвиток організаторських умінь, мотивації досягнення успіху та

адекватної самооцінки у частини досліджуваних, що обмежує реалізацію їхнього лідерського потенціалу.

5. Розроблено та апробовано тренінгову програму розвитку лідерських якостей підлітків «Я – Лідер», яка має чітку структуру, включає систему інтерактивних занять і спрямована на комплексний розвиток особистісних та соціально-комунікативних компонентів лідерства. Результати формувального експерименту засвідчили позитивну динаміку за всіма досліджуваними показниками: підвищення рівня лідерських здібностей, зростання лідерського потенціалу, розвиток самооцінки та мотивації досягнення успіху. Статистична обробка результатів (t-критерій Стьюдента) підтвердила достовірність отриманих змін.

Отже, результати дослідження доводять, що цілеспрямований психолого-педагогічний вплив є ефективним засобом розвитку лідерських якостей у підлітків. Розроблена програма може бути використана в практиці роботи закладів освіти, діяльності практичних психологів і педагогів для формування активної, відповідальної та соціально зрілої особистості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Барбінова А. В., Ткаченко М. А. Формування лідерських якостей учнів старшої школи // Методика навчання природничих дисциплін у середній та вищій школі (Каришинські читання) : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої розробкам моделей підготовки майбутнього вчителя до педагогічної діяльності в Новій українській школі, 25–26 травня 2023 р. / за загальною редакцією М. В. Гриньової. Полтава : Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка, 2023. С. 56–58.

2. Бендас Т. В. Психологія лідерства : навчальний посібник. Київ : Publisher, 2018. 448 с.

3. Бех І. Д. Особистість на шляху до духовних цінностей : монографія. Київ ; Чернівці : Букрек, 2018. 320 с.

4. Бибик Д. Д. Лідерство та соціальна згуртованість молоді: перспективи забезпечення розвитку в умовах сучасних викликів // Сучасний виховний процес: сутність та інноваційний потенціал : матеріали звітної науково-практичної конференції Інституту проблем виховання Національної академії педагогічних наук України за 2022 рік. Івано-Франківськ : НАІР, 2023. С. 29–33.

5. Бондарчук О. І., Пустовалов І. В. Психологічні особливості орієнтації учнів підліткового віку на лідерство залежно від типу закладу загальної середньої освіти // Організаційна психологія. Економічна психологія. 2020. № 4. С. 7–17.

6. Весельська А. Л. Гендерний аспект лідерства: теоретичний аналіз // Наука і освіта. 2014. № 5. С. 20–24.

7. Волкова М. М. Вплив емоційної близькості батьків на формування лідерських якостей : кваліфікаційна робота бакалавра спеціальності 053 «Психологія» / науковий керівник Л. І. Залановська. Запоріжжя : Запорізький національний університет, 2025. 71 с.

8. Голлоб Р. Навчаємо демократії. Базові матеріали з питань освіти для демократичного громадянства та освіти з прав людини для вчителів / переклад з англійської мови Л. Паращенко. Київ : Основа, 2012. Т. 1. 164 с.

9. Голубєва О. С. Розвиток лідерських якостей підлітків у сфері позашкільної освіти в умовах війни // Партнерська взаємодія у системі інститутів соціальної сфери : збірник матеріалів IV Міжнародної науково-практичної конференції, 10 листопада 2022 р. / за загальною редакцією О. В. Лісовця, С. О. Борисюк. Ніжин : Видавництво Ніжинського державного університету імені М. Гоголя, 2022. С. 185–188.

10. Гоулман Д., Бояціс Р., Маккі Е. Емоційний інтелект лідера / переклад з англійської мови В. Гілка. Київ : Наш формат, 2020. 288 с.

11. Гриньова М. В., Ягоднікова В. В. Роль неформальної освіти у вихованні лідерських якостей підлітків // Інноватика у вихованні. 2021. № 2 (13). С. 73–81.

12. Гуріна К. Ю., Макаренко Н. М. Формування лідерського потенціалу особистості шляхом навчання у співпраці // Психологічний інструментарій розвитку лідерського потенціалу сучасної молоді: теорія і практика. Харків, 2020. С. 7–9.

13. Гуцалюк В. В. Соціально-психологічні чинники розвитку лідерських якостей юнаків : кваліфікаційна робота на здобуття освітнього ступеня «бакалавр» за спеціальністю 053 «Психологія». Миколаїв : Чорноморський національний університет імені Петра Могили, 2024. 80 с.

14. Нестуля О. О., Нестуля С. І., Кононец Н. В. Дидактика лідерства. Сучасні погляди на формування лідерської компетентності здобувачів вищої освіти : монографія. Полтава : Полтавський університет економіки і торгівлі, 2021. 591 с.

15. Дунська А. Т. Трансформаційне лідерство в міжнародному бізнесі : конспект лекцій. URL: https://ela.kpi.ua/bitstream/123456789/50032/1/Trans_liderstvo.pdf

16. Єрмак Т. М. Формування лідерських навичок учнів як соціальна і педагогічна проблема // Інноваційна педагогіка. 2020. Вип. 21. Т. 1. С. 221–225.

17. Завірюха В. В. Психологічні особливості розвитку мотивації досягнень у підлітковому віці // Актуальні проблеми психології. 2018. Т. V. Вип. 18. С. 72–82.

18. Засецька А. С., Макаренко Н. М. Психологічні засади формування лідера-підлітка // Психологічний інструментарій розвитку лідерського потенціалу сучасної молоді: теорія і практика. Харків, 2020. С. 42–43.

19. Інноватика у вихованні : збірник наукових праць. Вип. 13. Т. 2 / упорядник О. Б. Петренко ; редакційна колегія: О. Б. Петренко, Н. Б. Грицай, Т. С. Ціпан та ін. Рівне : Рівненський державний гуманітарний університет, 2021. 294 с.

20. Калашнікова С. А. Освітня парадигма професіоналізації управління на засадах лідерства : монографія. Київ : Київський університет імені Бориса Грінченка, 2010. 380 с.

21. Клочко С. А., Підбуцька Н. В. Психологічне благополуччя підлітка як один із елементів на шляху до лідерства // Психологічний інструментарій розвитку лідерського потенціалу сучасної молоді: теорія і практика. Харків, 2020. С. 45–47.

22. Кові С. Лідер у мені / переклад з англійської мови. Київ : Едіпрес Україна, 2016. 246 с.

23. Копильчак О. Психологічні особливості розвитку лідерських якостей у старших підлітків // Магістерський науковий вісник. 2018. № 29. С. 92–95. URL: http://catalog.library.tnpu.edu.ua/naukovi_zapusku/magistr-visnuk/mag_visn_18_29.pdf#page=92

24. Кошелева Н. Г. Особливості формування лідерських якостей у підлітковому віці // Психологічні студії. 2023. № 3. С. 68–73.

25. Кошіль О. П., Спіріна Т. П. Особливості формування лідерських якостей у студентів в умовах фахового коледжу // Humanitas. Луцьк :

Волинський національний університет імені Лесі Українки, 2023. № 3. С. 35–40. DOI: https://doi.org/10.32782/humanitas/2023.3.6

26. Кубіцький С. О., Урсакій Ю. А. Роль лідера в мотивації персоналу // Вісник Чернівецького торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету. 2020. Вип. 1–2. С. 325–338.

27. Кулініч І. Психологія управління. Київ : Знання, 2008. 292 с.

28. Лугова В. М., Голубєв С. М. Основи самоменеджменту та лідерства : навчальний посібник. Харків : Харківський національний економічний університет імені Семена Кузнеця, 2019. 212 с.

29. Магда В. В. Формування лідерських якостей підлітків як передумова успішної соціалізації особистості // Науковий вимір соціально-педагогічних проблем сьогодення : збірник матеріалів VI Міжнародної науково-практичної конференції, 25 травня 2022 р., м. Ніжин / за редакцією О. В. Лісовця, С. О. Борисюк. Ніжин : Ніжинський державний університет імені М. Гоголя, 2022. С. 154–156.

30. Матвійчук Г. Г., Книш А. Є. Проблеми формування лідерських якостей у підлітків // Психологічний інструментарій розвитку лідерського потенціалу сучасної молоді: теорія і практика : збірник наукових праць науково-практичної конференції, 30 листопада 2022 р. / за загальною редакцією О. Г. Романовського. Харків : Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», 2022. С. 70–72. URL: https://repository.kpi.kharkov.ua/server/api/core/bitstreams/ebdf7534-9d9b-4ca8-bd1f-6beb162712f2/content

31. Мітлош А. В. Тренінг розвитку лідерської обдарованості // Обдарована дитина. 2010. № 4. С. 33–40.

32. Москаленко В. В. Соціальна психологія. Київ : Центр навчальної літератури, 2005. 624 с.

33. Мягкова О. Сучасні теорії, концепції та стилі лідерства. 2011. С. 89–94. URL: https://ir.kneu.edu.ua/handle/2010/3795

34. Ординович Т. С. Формування лідерських якостей особистості підлітка в умовах закладу освіти // Сучасні тенденції та фактори розвитку педагогічних та психологічних наук : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, 31 січня – 1 лютого 2020 р. Київ : Київська наукова організація педагогіки та психології, 2020. Ч. 2. С. 78–82.

35. Психологічний інструментарій розвитку лідерського потенціалу сучасної молоді: теорія і практика : матеріали науково-практичної конференції, 15 жовтня 2020 р. / за загальною редакцією О. Г. Романовського. Харків : Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», 2020. 72 с.

36. Романовський О. Г. Теорія і практика формування лідера : навчальний посібник. Харків : Друкарня «Мадрид», 2017. 100 с.

37. Романовський О. Г. Лідерські якості в професійній діяльності. Харків : Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», 2017. 143 с.

38. Садохіна К. С. Психолого-педагогічні умови формування лідерських якостей підлітків // Проблеми сучасної психології : збірник наукових праць. 2010. Вип. 9. С. 439–448. URL: http://journals.uran.ua/index.php/2227-6246/article/view/161942

39. Світлична Н. Лідерство. Лідер та його риси // Психолог. 2006. № 23–24. С. 86–91.

40. Сергеєва Л. М., Кондратьєва В. П., Хромей М. Я. Лідерство : навчальний посібник. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2015. 296 с.

41. Слободянюк Л. Гендерні особливості лідерства в підлітковому віці // Актуальні питання психології: теорія, методика, практика : матеріали XIII Всеукраїнської наукової інтернет-конференції, 10–11 жовтня 2024 р. / за редакцією Т. Д. Перепелюк. Умань, 2024. С. 174–175.

42. Слободянюк Л. Особливості прояву лідерських якостей підлітків: гендерний аспект // Теорія та практика психокорекції особистості : електронний збірник матеріалів IV Всеукраїнської науково-практичної

інтернет-конференції (м. Умань, 7 листопада 2024 р.) / Міністерство освіти і науки України, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, кафедра психології ; за редакцією О. А. Дудник. Умань, 2024. С. 207–208.

43. Спіріна Т. П., Тимошенко Н. Є. Специфіка формування лідерського потенціалу в майбутніх фахівців // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія «Соціальна робота». 2016. Вип. 22. С. 180–185.

44. Суттник Н. Теоретичні основи формування лідерських якостей учнівської молоді // Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Розділ «Теорія виховання». 2013. С. 110–114.

45. Татенко В. О. Типологія лідерства // Психолог. 2006. № 34. С. 12–14.

46. Тепла О. М., Налапкіна О. Р. Вплив дозвіллєвих програм на формування лідерських якостей підлітків // Освітні системи: ретроспектива, інноватика : електронний збірник матеріалів наукового онлайн-семінару / за редакцією Н. М. Дем'яненко. Київ : Видавничий центр Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, 2022. С. 133–135. URL: https://pf.udu.edu.ua/images/2022_%D0%BA%D0%9F/%D0%95-%D0%B7%D0%B1%D1%96%D1%80%D0%BD%D0%B8%D0%BA_%D0%A0%D0%A8_100_02.04.22.PDF

47. Тихомирова О. Виховання лідера // Шкільний світ. 2009. № 8. С. 19–23.

48. Тітова Г. В. Особливості формування лідерських якостей в учнів основної школи // Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Серія «Педагогічні науки». 2015. № 3 (50).

49. Циба В. Т. Системна соціальна психологія. Київ : Центр навчальної літератури, 2006. 328 с.

50. Чернякова О. В., Гришко О. Д., Палій А. М. Коучинг і тренінг як інструменти розвитку лідерських якостей // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Психологія». Ужгород : Видавничий дім «Гельветика», 2025. Вип. 1. С. 106–111.

51. Шарма Р. Лідер без титулу / переклад з англійської мови Н. Лавської. Київ : КМ-БУКС, 2020. 232 с.

52. Швардак М. В. Технологія лідерства в умовах закладу загальної середньої освіти // Духовність особистості: методологія, теорія і практика. 2021. Т. 1. № 1. С. 292–305.

53. Шутько Л. Г., Шатько Д. Б. Лідерство в системі управління якістю та його роль у підвищенні конкурентоспроможності організації // Економіка і управління інноваціями. 2018. № 2 (5). С. 61–70.

54. Ягоднікова В. В. Теорія та методика виховання лідерів : навчальний посібник. Одеса : Видавництво «ВМВ», 2010. 232 с.

55. Ягоднікова В. В. Виховання лідерів // Виховна робота в школі. 2009. № 10. С. 36.

56. Adair J. Leadership and Motivation: The Fifty-Fifty Rule and the Eight Key Principles of Motivating Others. London : Kogan Page, 2009.

57. Bass B. M., Riggio R. E. Transformational Leadership. London : Taylor & Francis, 2005. 296 p.

58. Bass B. M., Avolio B. J. Transformational Leadership and Organizational Culture // Public Administration Quarterly. 1993. Vol. 17. P. 112–121.

59. Bennis W. The Leadership Advantage // Leader to Leader. 1999. P. 18–23.

60. Bogardus E. S. Leaders and Leadership. New York : Appleton-Century-Crofts, 1934.

61. Bryman A. Effective leadership in higher education: a literature review // Studies in Higher Education. 2007. Vol. 32, No. 6. P. 693–710. URL: http://dx.doi.org/10.1080/03075070701685114

62. Burnette J. L., Pollack J. M., Hoyt C. L. Individual differences in implicit theories of leadership ability and self-efficacy: predicting responses to stereotype threat // Journal of Leadership Studies. 2010. Vol. 3, No. 4. P. 46–56. URL: https://doi.org/10.1002/jls.20138

63. Burns J. M. Leadership. New York : Harper & Row, 1978. S. 89-90.

64. Davies J., Hides M. T., Casey S. Leadership in higher education // Total Quality Management. 2001. Vol. 12, No. 7–8. P. 1025–1030. URL: http://dx.doi.org/10.1080/09544120120096197

65. Fiedler F. E., Garcia J. E. New approaches to leadership: cognitive resources and organizational performance. New York : Wiley, 1987. S. 123.

66. Greenleaf R. K. Servant leadership: a journey into the nature of legitimate power and greatness. New York : Paulist Press, 1977. S. 14.

67. Hersey P., Blanchard K. H. Management of organizational behaviour: utilizing human resources. Englewood Cliffs, NJ : Prentice-Hall, 1988. S. 135.

68. Kanter R. M. Leadership and the psychology of turnarounds // Harvard Business Review. 2003. Vol. 81. No. 6. P. 58–67.

69. Lewin K., Lippitt R., White R. K. Patterns of aggressive behavior in experimentally created social climates // The Journal of Social Psychology. 1939. Vol. 10. No. 2. P. 271–301.

70. Mann R. D. A review of the relationship between personality and performance in small groups // Psychological Bulletin. 1959. Vol. 56. No. 4. P. 241–270.

71. McKee A., Boyatzis R. E., Johnston F. Resonant leadership: renewing yourself and connecting with others through mindfulness, hope, and compassion. Boston : Harvard Business School Press, 2005. 304 p.

72. Scouller J. The three levels of leadership: how to develop your leadership presence, knowhow and skill. Oxford : Management Books 2000 Ltd, 2011. 318 p.

73. Black S. A. Qualities of effective leadership in higher education // Open Journal of Leadership. 2015. Vol. 4. No. 2.

74. Stogdill R. M. Personal factors associated with leadership: a survey of the literature // The Journal of Psychology. 1948. Vol. 25. P. 35–71.

75. Tourish D. Challenging the transformational agenda: leadership theory in transition? // Management Communication Quarterly. 2008. Vol. 21. No. 4. P. 522–528. URL: https://doi.org/10.1177/0893318907313713